

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXI

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (м.Київ, Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (м.Чернівці, Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук, доц., головний редактор (м.Суми, Україна)
ДЬОМІН О.Б. – д-р істор. наук, проф. (м.Одеса, Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (м.Суми, Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Запоріжжя, Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (м.Ростов-на-Дону, Росія)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
РОМАНЮК І.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Вінниця, Україна)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (м.Варшава, Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (м.Кишинів, Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (м.Сочі, Росія)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №5 від 12.12.2013 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2013
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. А.С.МАКАРЕНКА, 2013
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2013

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	4
SUMMARY	5
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
КАВУН А.А., МАГАСЬ В.О. (Житомир) “Просвіта” та влада в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.	10
ФОМСЬКА С.М. (Чернігів) Театральна діяльність товариства “Просвіта” Чернігівської губернії 1906-1918 рр.	15
КАГАЛЬНА М.В. (Київ) Забезпечення комунальними послугами вчителів УРСР у другій половині 1950-х - першій половині 1960-х років	24
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
БОДНАРЮК Б.М., САНДУЛЯК І.Г. (Чернівці) Формування латинської літератури Італії в період Раннього Середньовіччя (VI-X ст.) (закінчення)	30
400 РОКІВ ДИНАСТІЇ РОМАНОВИХ	
КИРИЧЕНКО Е.Б. (Харьков) Николай II и российско-японские отношения в 1894-1904 гг.	54
ОЛЩЬКИЙ В.О. (Суми) Спроба офіцерів Сумського гусарського полку звільнити родину імператора Миколи II з ув’язнення в Тобольську, грудень 1917 р. - лютий 1918 р.	65
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) Матеріали для вивчення життя та діяльності історика мистецтва. До 150-річчя від дня народження Є.К.Редіна	69
БУРІМ Д.В. (Київ) З історії діяльності Союзу українських студентів “Основа” при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. (закінчення)	74
РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ	
ОПАНАЩУК П.В. (Житомир) Кудинов Д.В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901-1906 гг.: региональное измерение: монография / Д.В.Кудинов. - Сумы: ООО “Печатный дом “Папирус”, 2013. - 160 с.	87
ХРОНІКА	
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Київ) VI Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція	91
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	93

На обкладинці: С.1 - Ліпа Петра Могили. Ботанічна пам’ятка природи. За легендою посаджена П.Могилою у 1635 р., за іншою версією - дереву вже 800 років. Під державною охороною з 1972 р.; С.4 - Залишки дворянської садиби кінця XVIII - початку XIX ст. у с.Михайлівка, Лебединського повіту, Харківської губернії (нині - с.Буймер, Тростянецького району, Сумської області). Архітектор невідомий. Фото С.І.Дегтярьова

“ПРОСВІТА” ТА ВЛАДА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

В статті проаналізовано законодавчі основи функціонування, основні напрями діяльності та обставини закриття організацій Всеукраїнського товариства “Просвіта” у Наддніпрянській Україні у 1905-1917 рр. З’ясовано, що діяльність “Просвіт” проходила у відповідності зі статутними положеннями на основі офіційного законодавства та мала мирний характер. Однак навіть у такій діяльності імперська влада вбачала загрозу та антиурядовий характер, що призводило до закриття організацій.

Питання створення культурно-освітніх організацій та відповідної роботи серед населення Наддніпрянської України набуло особливої актуальності на початку XX ст. в умовах бездержавного існування української нації. Активізації просвітницького процесу посприяли революційні події 1905-1907 рр. Вони оживили громадсько-політичне життя в Україні, створили нові перспективи реорганізації держави і суспільства, в революції знайшли своє відображення всі соціальні протиріччя, що мали місце в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. Окрім того, вони здобули широкий відгук в середовищі різночинної інтелігенції.

Проблему взаємовідносин “Просвіт” з владою вивчали як українські, так і російські науковці. Серед українських дослідників на особливу увагу заслуговує дослідження О.Д.Бараша де розглядався вплив російського самодержавства на суспільно-культурне життя Наддніпрянської України у 1900-1917 рр., де, зокрема, увага була приділена товариству “Просвіта” [2]. Сучасні російські дослідники розглядають діяльність “Просвіт” в контексті становлення громадянського суспільства в національних окраїнах Російської імперії [15, с.794-797]. В той же час існує брак досліджень, які б цілісно розглядали взаємодію “Просвіт” з владою у Наддніпрянській Україні в 1905-1917 рр.

Окрім зазначених та інших праць нами були використана джерельна база, до якої відносяться нормативно-правові акти, що створили законодавчі передумови для діяльності “Просвіт”, а також архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м.Київ та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

Метою даної роботи є характеристика взаємовідносин товариства “Просвіта” та владних органів на території Наддніпрянської України в 1905-1917 рр. Для досягнення цієї мети було виконано такі завдання: проаналізовано законодавство Російської імперії про товариства та союзи; охарактеризовано основні напрями діяльності “Просвіт” в цей період; розглянуті обставини та причини закриття товариств.

Під тиском революційної хвилі 1905-1907 рр. держава розширила можливості об’єднання і кооперування громадян в різних сферах. Аналіз законодавчих актів тієї доби дозволяє нам охарактеризувати правове становище “Просвіт” в Наддніпрянській Україні та юридично закріплені особливості їх функціонування. Основними нормативно-правовими актами, у руслі яких відбувалася діяльність організацій “Просвіти”, стали Маніфест 17 жовтня 1905 р., а також указ 4 березня 1906 р. “Про тимчасові правила про Товариства та Союзи”.

Підставою для розгортання діяльності культурно-просвітницьких організацій став Маніфест 17 жовтня 1905 р. “Про удосконалення державного порядку”, що проголосив основні громадянські свободи в країні. Він сповістив про те, що Росії дарується свобода слова, зборів та організацій [13, с.754-755]. У надрукованому в той самий час меморандумі голова Ради Міністрів С.Ю.Вітте визначив метою маніфесту створення “правового ладу” [17, с.86].

Особливістю названого нормативно-правового акту стала його декларативність і відсутність чіткої регламентації діяльності об’єднань громадян. Так, міністр внутрішніх справ П.Н.Дурново у своїй доповідній записці царю зазначав, що означений нормативно-правовий акт проголосив різні свободи та не врегулював їх законодавчо [8, с.94-95]. Незважаючи на це, на місцях Маніфест 17 жовтня було сприйнято з довірою, захопленням та ентузіазмом, що викликало

масову самоорганізацію населення. Оскільки для населення важливою була вища санкція, то оголошені свободи (особливо зборів та організацій) ставали основою для подальшого створення та діяльності організацій “*Просвіти*”.

Важливе значення мав також указ 4 березня 1906 р. “*Про тимчасові правила про Товариства Союзи*”, котрий, розвиваючи положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., регламентував діяльність об’єднань громадян. Відповідно до цього закону товариства та союзи могли бути утворені без офіційного дозволу урядової влади, але з дотриманням правил викладених у законі.

Вказувалося також, що товариства з оформленими відділеннями та союзи, окрім всього іншого, повинні були мати затверджений статут. Міністру внутрішніх справ надавалося право у будь який час на власний розсуд припиняти діяльність товариств та союзів.

Указом заборонялися об’єднання, що переслідували цілі, котрі суперечили суспільній моральності, були заборонені кримінальним законодавством або ж загрожували громадському спокою та безпеці, а також керувалися установами або особами, що перебували за кордоном, якщо товариства ці переслідували політичні цілі.

Передбачалася також можливість закриття товариств, в діяльності яких було допущено порушення вимог законодавства або відхилення від установчих документів: заяв на створення та статутів. В указі закріплювалася кримінальна відповідальність (ув’язнення або штраф) за утворення об’єднання, управління та участь ним, якщо воно було утворене з порушенням законодавства і діяло з порушеннями [5, с.201-207].

Дані правила хоч і мали статус тимчасових, але фактично діяли до часу завершення існування Російської імперії у лютому 1917 р. На їх основі проходило відкриття та закриття “*Просвіт*” в Наддніпрянській Україні в 1905-1917 рр.

Незважаючи на наявність відповідних нормативно-правових актів, держава з підозрою ставилася до національних рухів (в т.ч. й українського) та національних культурних об’єднань. Подекуди несприйняття представників правлячої еліти спричиняла навіть термінологія. В якості ілюстрації такого ставлення вкажемо, що в проекті статуту Подільського товариства “*Просвіта*”, поданого на затвердження Київському генерал-губернатору, останнім були підкреслені і позначені знаком питання поняття “*українське населення Поділля*” та “*українська мова*” [16, арк.178].

Протягом 1905-1907 рр. на території України було відкрито близько 15 організацій товариства “*Просвіта*” [4, с.205]. Надалі відкриття товариств продовжувалося. Як вже зазначалося, головним установчим документом організацій “*Просвіти*” були статuti. В них вказувалася структура організації та мета їх існування, напрями роботи. Зокрема в затвердженому статуті Подільського товариства “*Просвіта*” зазначалося, що основною метою його існування була допомога культурно-просвітницькому розвитку населення [16, арк.178].

Загалом організації виникали з метою активізації громадського життя Наддніпрянщини, об’єднання інтелігенції, робітників та селян у спільній боротьбі проти царату за національне визволення й збереження історичних і культурних традицій українського народу [1, с.548]. Так, починаючи з Одеси у 1906 р., регіональні організації “*Просвіти*” виникають й у інших містах України - Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові, Житомирі та ін. [10, с.14].

Для того, щоб з’ясувати причини закриття “*Просвіт*”, їх законні підстави проаналізуємо основні напрями їх діяльності. Робота осередків Всеукраїнського товариства “*Просвіта*” в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. проводилися в кількох основних напрямках.

Першим напрямом було видання книг, газет, всілякого роду літератури українською мовою [4, с.205]. Наприклад, в Одесі була спроба видавати українську газету “*Вісті*”, також був створений фонд ім. Л.Смолянського для видання українських книжок [11, с.517]. Катеринославська “*Просвіта*” займалася збиранням, виданням та розповсюдженням історичних, етнографічних, фольклорних матеріалів і художньої літератури, виданням книжок українською мовою та часописів “*Добра порада*” й “*Дніпрові хвилі*” [1, с.550]. Член житомирського товариства “*Просвіта*” М.Гладкий працював над створенням підручників з української мови [10, с.149]. Київська “*Просвіта*” протягом трьох років видала 31 книгу, призначену для народних мас, “*Каталог та вказівник для читання*” [4, с.205].

Другим напрямом стала організація бібліотек, читалень, музеїв, книжкових лавок [4, с.205].

В Одесі було влаштовано наукову бібліотеку, що мала більше 2 тис. томів, та читальню, яка отримувала всю прогресивну українську пресу, в тому числі з Галичини та західних регіонів Америки [11, с.517]. Одеська *“Просвіта”* мала свій архів та музей, де було чимало експонатів з української історії, вироби народних майстрів, рідкісні книги тощо [14, с.541]. В Катеринославі існувала бібліотека, де були репрезентовані кращі надбання світової та української літератури, і читальня ім. Т.Шевченка [1, с.549-550]. Житомирська та Київська *“Просвіти”* також мали власні бібліотеки й читальні. Зокрема, в київській бібліотеці налічувалося близько 3 тис. томів [4, с.205]. Подільська *“Просвіта”* в 1906 р. відкрила бібліотеку-читальню з відділом продажу загальнодоступної літератури [3, с.3].

Третім напрямом було влаштування публічних лекцій, рефератів, загальноосвітніх курсів, концертів, шкіл, стипендій для учнів, притулків для дітей, контор для пошуку роботи, освітніх та філантропічних закладів та видача нагород за найкращі витвори літератури та науки [4, с.205].

Член Кам'янецької *“Просвіти”* Ю.О.Сіцінський на подільському з'їзді духовенства піднімав питання про відкриття кафедр українознавства в духовних школах Поділля. Кандидатом на посаду викладача українознавства в Подільській семінарії був В.Чехівський. Кам'янецька *“Просвіта”* дуже активно взялась за справу заведення українознавства в Кам'янецькій духовній семінарії, Вінницькій церковно-учительській семінарії та 12-ти двокласних школах. Хоча дозвіл і був отриманий, але через тяганину вони не були відкриті. Діяльність товариства проявлялась у читанні лекцій, в основному з українознавства, проведенні вистав і концертів, вечірок та народних гулянь; товариство брало участь у різних виставках та проводило продаж українських книжок [6, арк. 1-4].

Одеській *“Просвіті”* вдалось завоювати симпатію серед широких верств громадськості шляхом проведення лекційної та артистичної діяльності [11, с.517]. Великою мрією одеських просвітян було відкриття в місті української школи. Проте влада довго не давала дозволу, адже мовою викладання мала бути українська. Але в 1909 р. товариству все ж вдалося відкрити першу українську школу в Одесі [14, с.542].

Члени Житомирської *“Просвіти”* влаштовували літературно-музичні вечори, драматичні вистави, щороку відзначали пам'ятні шевченківські дати. Просвітяни звертались до міської управи з пропозицією перейменувати вулицю Базарну, де знаходилась їх штаб-квартира, на вулицю Т.Шевченка [10, с.149].

Київська *“Просвіта”* влаштовувала літературно-вокальні вечори в пам'ять українського письменника Т.Шевченка, поета О.Олеса та фундатора Київської *“Просвіти”* Б.Грінченка. Вхід на такі вечори був безкоштовним. Також товариством була влаштована подорож на пароплаві до могили Т.Шевченка, під час якої продавалися книжки видавництва *“Просвіта”* [7, арк. 1-15зв].

Але, не зважаючи на мирну культурно-просвітницьку діяльність цих організацій, вони ставали об'єктом прискіпливої уваги адміністративних та жандармських органів. Офіційною причиною закриття визнавався антиурядовий напрям діяльності товариств [6, арк.4].

Так, восени 1906 р. жандармерія провела ретельну перевірку *“політичної благонадійності”* керівників київського товариства *“Просвіта”* - Бориса Грінченка, Лесі Українки та інших. Наслідки цієї перевірки були сформульовані у поліцейському рапорті: *“Товариство під назвою “Просвіта”, що функціонує у Києві, не заслуговує довіри і, зважаючи на вкрай шкідливу діяльність задоволення прохання про відкриття в Києві бібліотеки і книжкового складу є дуже недоречними”* [2, с.60].

За активістами-просвітянами Кам'янець-Подільської *“Просвіти”* було встановлено гласний нагляд поліції. Протягом 1905-1907 рр. товариство подало прохання про відкриття 23 народних бібліотек, але було дозволено відкрити лише 5. Органи влади у Подільській губернії упродовж 1907-1908 рр. двічі припиняли діяльність Кам'янець-Подільської *“Просвіти”* та її філій. Жандарми неодноразово проводили обшуки у бібліотеках товариства, що призвело до вилучення з їхніх фондів великої кількості книг [2, с.61-62].

Через розширення контактів одеської *“Просвіти”* з іншими *“Просвітами”*, її плідна діяльність на ниві українського відродження, зокрема контакти із Галичиною лякали поліцію. З Міністерства

внутрішніх справ надійшло розпорядження про закриття одеської “Просвіти”. В листопаді 1909 р. вона була закрита, але й перед тим зазнала чимало утисків з боку влади: проводилися обшуки у членів товариства, їх переслідували, а декого було вислано до Сибіру чи посаджено до в’язниці, заборонено читати у “Просвіті” реферати на “малорусском наречіи” [14, с.542].

28 квітня 1912 р. за розпорядженням Київського генерал-губернатора було заборонено житомирську “Просвіту”, а 11 її найактивніших членів покарано. Волинського губернатора Т.Кутайсова за ліберальне ставлення до товариства було звільнено з посади [12, с.3].

Таким чином, нами було проаналізовано законодавчі основи функціонування, основні напрями діяльності та обставини закриття організацій Всеукраїнського товариства “Просвіта” у Наддніпрянській Україні у 1905-1917 рр. З’ясовано, що можливість утворення таких організацій була обумовлена царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р., котрий задекларував свободу об’єднань громадян, та указом 4 березня 1906 р. “Про тимчасові правила про Товариства та Союзи”, що розкривав механізм функціонування таких об’єднань. Головним установчим документом, що обумовлював функціонування “Просвіт” був статут, що офіційно затверджувався царською адміністрацією. Маючи на меті культурно-освітню діяльність, відповідно до своїх статутних повноважень члени організації займалися просвітництвом: відкривали недільні школи та бібліотеки-читальні, проводили публічні лекції, вистави та концерти. Окремі “Просвіти” намагалися створити кафедри українознавства та видавати українські газети. Загалом діяльність “Просвіт” проходила у відповідності зі статутними положеннями на основі офіційного законодавства та мала мирний характер. “Просвіти” підвищували освітній рівень населення, особливу увагу звертаючи на жителів невеликих сіл та містечок. Однак навіть у такій діяльності імперська влада вбачала загрозу та антиурядовий характер. Під тиском карально-репресивного апарату (заборони, обшуки, переслідування керівників осередків тощо) організації закривалися.

1. Абросимова С. Катеринославська “Просвіта” у культурно-громадському житті Наддніпрянщини (За матеріалами епістолярної спадщини академіка Д.Яворницького) / Світлана Абросимова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2010. - Випуск 19. - С.548-551.

2. Бардаш О.Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.) / О.Д.Бардаш. - К.: Укр. пріоритет, 2011. - 208 с.

3. Вскользь // Подольский край. - 1906. - №63. - С.3.

4. Залевский К. Национальные движения / К.Залевский // Общественное движение в России в начале ХХ-го века: в 4-х т. / под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. - СПб., 1911. - Т.4, ч.2. - С.151-242.

5. Именной Высочайший указ, данный Сенату “О временных правилах об Обществах и Союзах” (7 марта 1906 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. - [3-е собр.]. - СПб., 1881-1913. - Т.ХХVI: 1906, Отделение 1: От №27173-28753. - 1909. - С.201-207.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф.10. Академія Наук УРСР, спр.14702. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі (1905-1917) (Пам’яті д-ра К.Г.Солухи) [стаття опублікована в 5 книзі збірника “За сто літ” К.,1930], 16 арк.

7. ІР НБУВ, ф.114. Архів товариства “Просвіта” в Києві, спр.89. Програми літературно-музичних вечорів, концертів, екскурсій, організованих товариством “Просвіта” у Києві. 1906-1909 рр., 15 арк.

8. Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах / Н.Карпов. - Л.: Государственное издательство, 1926. - 276 с.

9. Костриця М.Ю. Біля підвалин української державності / М.Ю.Костриця // Місто. - №22(540). - 2007. - 31 травня. - С.14.

10. Костриця М.Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства / М.Ю.Костриця, Р.Ю.Кондратюк. - Житомир: Косенко, 2007. - 464 с.

11. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905-1919 роках / Олександр Лисенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2010. - Випуск 19. - С.516-521.

12. Лук’яничук Г. Жандармське полювання на житомирську “Просвіту” / Г.Лук’яничук // Край рідний. - №6(165). - 2006. - 16-22 лютого. - С.3.

13. Манифест “Об усовершенствовании Государственного порядка” (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. - [3-е собр.]. - СПб., 1881-1913. - Т.ХХV: 1905, Отделение 1: От №25605-27172. - 1908. - С.754-755.

14. Мисенко А. Взаємозв’язки Одеської та Галицької просвіт / А.Мисенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2010. - Випуск 19. - С.540-543.

15. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII - начале XX в. / [Отв. ред. А.С.Туманова]. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. - 887 с.
16. Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп.636, спр.647. Дело об Обществах и союзах утвержденных на основании закона 4-го марта 1906 г. 7 грудня 1906 р. - 26 лютого 1909 р., 850 арк.
17. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 - 1917-1922 гг. / Теодор Шанин. - М.: Весь Мир, 1997. - 560 с.

References

1. Abrosy'mova S. Katery'noslavs'ka «Prosvita» u kul'turno-gromads'komu zhy'tti Naddniproshhy'ny' (Za materialamy' epistolyarnoyi spadshhy'ny' akademi D.Yavorny'cz'kogo) / Svitlana Abrosy'mova // Ukrayina: kul'turna spadshhy'na, nacional'na svidomist', derzhavnist': Zbirny'k naukovy'x prac'. - L'viv: Insty'tut ukrayinoznavstva im. I.Kry'p'yakevy'cha NAN Ukrayiny', 2010. - Vy'pusk 19. - S.548-551.
2. Bardash O.D. Rosijs'ke samoderzhavstvo ta suspil'no-kul'turne zhy'ttya v Ukrayini na pochatku XX stolittya (1900-1917 rr.) / O.D.Bardash. - K.: Ukr. priority'tet, 2011. - 208 s.
3. Vskol'z' // Podol'skij kraj. - 1906. - №63. - S.3.
4. Zalevskij K. Nacional'nye dvizheniya / K.Zalevskij // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka: v 4-h t. / pod red. L.Martova, P.Maslova i A.Potresova. - SPb., 1911. - T.4, ch.2. - S.151-242.
5. Imennoj Vysochajshij ukaz, dannij Senatu «O vremennyh pravilah ob Obshchestvah i Sojuzah» (7 marta 1906 g.) // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii: v 33 t. - [3-e sobr.]. - SPb, 1881-1913. - T.XHVI: 1906, Otdelenie 1: Ot №27173-28753. - 1909. - S.201-207.
6. Insty'tut rukopy'su Nacional'noyi biblioteky' Ukrayiny' im. V.I.Vernads'kogo (dali - IR NBUV), f.10. Akademiya Nauk URSS, spr. 14702. Gerasymenko V. Z ukrayins'kogo gromads'kogo ruxu na Podilli (1905-1917) (Pam'yati d-ra K.G.Soluxy') [stattya opublikovana v 5 kny'zi zbirny'ka «Za sto lit» K., 1930], 16 ark.
7. IR NBUV, F.114. Arxiv tovary'stva «Prosvita» v Ky'yevi, spr.89. Programy' literaturno-muzy'chny'x vechoriv, koncertiv, ekskursij, organizovany'x tovary'stvom «Prosvita» u Ky'yevi. 1906-1909 rr., 15 ark.
8. Karpov N. Krest'janskoe dvizhenie v revoljucii 1905 goda v dokumentah / N.Karpov. - L.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1926. - 276 s.
9. Kostry'cya M.Yu. Bilya pidvaly'n ukrayins'koyi derzhavnosti / M.Yu.Kostry'cya // Misto. - #22(540). - 2007. - 31 travnya. - S.14.
10. Kostry'cya M.Yu. Zhy'tomy'r: Pidruchna kny'ga z krayeznavstva / M.Yu.Kostry'cya, R.Yu.Kondratyuk. - Zhy'tomy'r: Kosenko, 2007. - 464 s.
11. Ly'senko O. Prosvityans'ky'j rux na Naddniproshhy'ni v 1905-1919 rokax / Oleksandr Ly'senko // Ukrayina: kul'turna spadshhy'na, nacional'na svidomist', derzhavnist': Zbirny'k naukovy'x prac'. - L'viv: Insty'tut ukrayinoznavstva im. I.Kry'p'yakevy'cha NAN Ukrayiny', 2010. - Vy'pusk 19. - S.516-521.
12. Luk'yanchuk G. Zhandarms'ke polyuvannya na zhy'tomy'rs'ku «Prosvitu» / G.Luk'yanchuk // Kraj ridny'j. - #6(165). - 2006. - 16-22 lyutogo. - S.3.
13. Manifest «Ob usovershenstvovanii Gosudarstvennogo porjadka» (17 oktjabrja 1905 g.) // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii: v 33 t. - [3-e sobr.]. - SPb, 1881-1913. - T.XHV: 1905, Otdelenie 1: Ot №25605-27172. - 1908. - S.754-755.
14. My'senko A. Vzymozv'yazky' Odes'koyi ta Galy'cz'koyi prosvit / A.My'senko // Ukrayina: kul'turna spadshhy'na, nacional'na svidomist', derzhavnist': Zbirny'k naukovy'x prac'. - L'viv: Insty'tut ukrayinoznavstva im. I.Kry'p'yakevy'cha NAN Ukrayiny', 2010. - Vy'pusk 19. - S.540-543.
15. Samoorganizacija rossijskoj obshchestvennosti v poslednej tre'ti XVIII - nachale XX v. / [Otv. red. A.S.Tumanova]. - M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2011. - 887 s.
16. Central'ny'j derzhavny'j istory'chny'j arxiv Ukrayiny' u m.Ky'yiv, f.442. Kanceljariya Ky'yivs'kogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora, op.636, spr.647. Delo ob Obshchestvah i sojuzah utverzhdeny'x na osnovanii zakona 4-go marta 1906 g. 7 grudnja 1906 r. - 26 lyutogo 1909 r., 850 ark.
17. Shanin T. Revoljucija kak moment istiny. Rossija 1905-1907 '1 1917-1922 gg. / Teodor Shanin. - M.: Ves' Mir, 1997. - 560 s.

Кавун А.А., Магась В.О. “Просвита” и власть в Надднепрянской Украине в начале XX в.

В статье проанализированы законодательные основы функционирования, основные направления деятельности и обстоятельства закрытия организаций Всеукраинского общества “Просвита” в Надднепрянской Украине в 1905-1917 гг. Выяснено, что деятельность “Просвит” проходила в соответствии с уставом на основе официального законодательства и имела мирный характер. Однако даже в такой деятельности имперская власть видела угрозу и антиправительственный характер, что приводило к закрытию организаций.

Отримано 2.12.2013

ФОМСЬКА С.М.

ТЕАТРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1906-1918 рр.

У статті проведено дослідження театрального напрямку діяльності Чернігівського губернського товариства “Просвіта” у 1906-1918 рр. Висвітлено особливості організації та проведення аматорських вистав. Проаналізовано роль та місце народного театру у культурному вихованні громадянина.

Поряд з діяльністю загальноосвітнього характеру, товариство “Просвіта” проводило велику роботу щодо створення та організації мистецьких колективів - музичних, театральних, художніх. Їхня плідна діяльність сприяла відновленню національних традицій, заклала фундамент подальшого культурного розвитку регіону, розвивала естетичні смаки населення. Відповідно до статуту товариства просвітяни об'єднувались в певні секції чи комісії залежно від спрямування своєї роботи. Таким чином створювались лекційна, бібліотечна, театральна та інші комісії.

Актуальність теми пов'язана з суспільною увагою до відродження культурної спадщини українського народу. У період становлення української державності мистецький напрямок є стрижнем розвитку культурного процесу. Вивчення проблеми обумовлено інтенсивним розвитком української науки та культури сьогодення, зокрема в регіонах України. Метою статті є аналіз театральної діяльності товариства “Просвіта” на Чернігівщині.

Проблема вивчення діяльності “Просвіти” на Чернігівщині є достатньо актуальною, про що свідчить численна кількість публікацій. Це насамперед роботи з історичного краєзнавства таких авторів, як Г.Самойленко [13], Т.Демченко, В.Онищенко [2]; з історії товариств “Просвіта” України О.Малюта [3]; з історії театрального мистецтва В.Сидоренко та ін. [4].

Започатковано театральний напрям діяльності був на загальних зборах 17 березня 1906 р. У зв'язку з цим передбачалось створення артистичної комісії, яка мала займатися організацією спектаклів, концертів та літературно-музичних вечорів. До первинного складу комісії увійшли Г.Белкінд, Ю.Віхман, М.Вороний, Д.Лебедь, В.Лощинський, М.Супрун і З.Тарковський, головою комісії було обрано Д.Лебеда. На засіданні театральної секції 1 квітня 1906 р. члени постановили прийняти М.Жука до свого складу як представника від Ради товариства “Просвіта” [14, с.10]. На початковому етапі своєї роботи театральна комісія більшість часу переймалась організаційними і адміністративними питаннями, намагаючись досягти порозуміння в середині щойно створеної організації.

Незважаючи на недовомовленості між членами комісії, вони все ж прийняли участь у підготовці та проведенні першого вечора в “Просвіті”, який був присвячений пам'яті Т.Г.Шевченка. З великими перешкодами вдалося просвітянам організувати цей захід: проблеми з помешканням, заборони поліцеймейстера та небажання підписувати афішу, не завадили просвітянам вшанувати пам'ять великого Кобзаря. На початку вечора І.Руденко прочитав лекцію про життя та діяльність Т.Г.Шевченка, в другій, літературно-музичній, частині вечора приймали участь як місцеві, так і київські актори [14, с.14]. Після цієї події мала проводитись ціла серія вечорів для членів та гостей товариства “Просвіта”. Улаштування таких вечорів стало обов'язком артистичної комісії, але в травні 1907 р., не організувавши жодного вечора, комісія розпалася. Протягом місяця поступово члени приносили заяви про звільнення до голови секції, який 21 травня відмовився виконувати обов'язки члена комісії і голови та закрив її. В своїй заяві він написав: “Артистична комісія за час свого існування не зробила жодної вистави, не впорядкувала жодного вечора. Нарешті вона розійшлася” [14, с.13]. З вищенаведеного виходить, що в реалізації своїх задумів просвітяни зіштовхнулися з низкою проблем, однією з яких була відсутність співпраці членів театральної комісії. Неосвіченість членів, слабкий контроль за виконанням обов'язків сприяли появі багатьох помилок, що призвели до розпаду комісії.

Продовжуючи театральні традиції, рада товариства мусила самотужки організовувати та проводити культурні заходи. Під керівництвом ради за 1907 р. було проведено 11 вечорів, на яких присутніх було від 40 до 90 чоловік, що говорило про популярність та зацікавленість населення. Проводились також і дитячі вечірки, на яких присутніх було до 500 дітей [32].

Як правило, в першій частині вечора декламувались вірші та уривки з творів українських письменників, співались пісні українською мовою, велись бесіди, теж українською мовою. У другій частині завжди виконувались музичні твори на різних музичних інструментах, що в свою чергу розвивало кругозір присутніх не лише в літературній сфері, а і в музичному напрямку [14, с.15].

Члени товариства через організацію театральних, літературно-музичних та дитячих вечорів, намагались донести до населення ідею української культури, дух національної гідності та підвищити самосвідомість кожного українця, незважаючи на його соціальний статус. Естетичне виховання через українське слово, пісню, виставу та музичний твір закладали не лише у дітей, а і у дорослих ґрунтовний штабель приналежності кожного з них до української спільноти, до свого рідного народу.

В порівнянні з західними регіонами, де популярність *“Просвіт”* загалом і театральних колективів зокрема, була набагато вища [1]. У Наддніпрянській Україні становище *“Просвіт”*, щодо легалізації своєї діяльності, було критичним. Саме театральний напрямок просвітницької роботи викликав великий інтерес серед населення. Та, на жаль, органи місцевої влади і поліції всіляко перешкоджали роботі товариств.

Так, досліджуючи рапорти та доноси Чернігівського жандармського губернського управління від 1907-1908 рр., що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м.Київ, складається хибне бачення значення *“Просвіти”* для суспільства взагалі. В документах повідомлялось, що своєрідна, так би мовити культурно-просвітницька, діяльність полягала в тому, що під виглядом проведення театральних репетицій та організації драматичних дійств, проводилась агітаційна, антидержавного напрямку робота серед широких мас з кінцевим результатом - організацією військового повстання проти державного устрою [15].

Такі наклепи просвітянам ускладнювали втілювати всі свої задуми в життя. В таких тяжких умовах їм 20 жовтня 1907 р. вдалося організувати літературно-музичний вечір лише для членів товариства. На цьому заході були присутніми 58 осіб. В.А.Базилевич зачитав присутнім доповідь *“Хто ми і скільки нас?”*, доповідач повідомив останні дані щодо кількісного складу населення *“малоросів”* та їх походження на території України. В своєму виступі лектор, за фахом санітарний лікар, зробив акцент на описі історико-географічного розташування кордонів тогочасної України. У другій, літературно-музичній частині вечора просвітяни підготували декламації віршів Т.Г.Шевченка *“Якби ви знали паничі”*, *“Мені однаково”*, *“Доля”* та М.І.Жука *“Наче в коротенькому сні пролітають”*, *“Захмарилося небо”*, *“Дорога”*. М.Патерой та М.Белкіним був виконаний дует з п'єси І.Череватенка *“Чорноморець”* [16].

Ще однією проблемою в планомірній роботі *“Просвіт”* була відсутність приміщень, що ускладнювало постановку спектаклів і організацію концертів. Сценою ремісничого училища керівництво товариства користуватись не могло, оскільки його директор був противником всього українського та національного. Окрім того, переговори з адміністрацією українських труп часто закінчувались невдало через протидію місцевої влади. Так, концерт М.Лисенка та співака О.Мишуги декілька разів переносився, поки зрештою його організували в січні 1908 р. в клубі місцевих чиновників [2, с.236].

Протягом 1908 р. чернігівська губернська *“Просвіта”* спромоглася відкрити дві філії в м.Ніжин та м.Козелець [17]. Наприклад, козелецька *“Просвіта”* була малочисельною, але, не дивлячись на перепони та утиски з боку місцевої адміністрації, влаштувала літературні вечори та вистави, які приносили їм матеріальні засоби для існування. В кінці квітня 1908 р. власними силами театральна комісія влаштувала виставу *“Назар Стодоля”* за мотивами п'єси Т.Шевченка та водевіль М.Гоголя *“Там де двос'їдуються, третій губ не простягай”*. Козелецькі аматори ретельно готувались до цих вистав. Зацікавленість та глибоке розуміння задумів авторів дали їм змогу реалістично відтворити події творів на сцені, на жаль результат був невтішний. Актори, як повідомляла

газета “Рада”, що виконували ролі в п’єсі “Назар Стодоля”, а саме в епізоді дачі хабара, були заарештовані - одного з них посадили до в’язниці, а іншого змусили виїхати з міста [10, с.3].

Такі кардинальні дії з боку місцевої влади наводили жах на людей, тому не дуже всі бажаючи поспішали вступати до товариства і залишались “українцями таємно”. Загалом після цього інциденту незабаром сама філія “Просвіти” була закрита за “бездіяльність”. На шпальтах газети “Рада” повідомлялось, що заходами справника Максимовського за наказом Чернігівського губернатора “єдиний вогник” культурного життя Козельця було закрито [11, с.3].

Враховуючи несприятливі умови аматорам театральної секції вдалося влітку 1909 р. підготувати та показати для міського населення Чернігова дві вистави. Під час підготовки спектаклів просвітянам допомагали актори української трупи І.Л.Сагатовського. За участю акторів Г.І.Борисоглібської було поставлено жарт А.Чехова “Ювілей” в перекладі В.Дубровського та драму Генріка Ібсена “Нора” в перекладі М.Загірної [12, с.3]. Ці спектаклі були позначені режисерською майстерністю та художнім смаком.

Початковий етап діяльності чернігівської “Просвіти” загалом та театральної секції зокрема, який вкладається в період з 1906 р. до 1911 р. свідчить, що впродовж цього часу вони пройшли складний та плідний шлях, позначений ідейно-художньою боротьбою за народність, реалізм мистецтва, за українську самобутність і формування національної сценічної культури.

Незважаючи на потребу культурного, мистецького розвитку людини, тогочасна публіка не могла розраховувати на високо кваліфікований театр. В передреволюційний період розвиток оперно-режисерського та виконавського мистецтва в українських музично-драматичних трупах значно загальмувався. Оперні постановки, за словами рецензента Р.Геніка, мали безбарвний та сірий характер. Київська музична критика також констатувала низький музичний рівень нових оперних спектаклів [4, с.80-81].

Другий етап діяльності театральних секцій “Просвіт” Чернігівщини, як і самого товариства загалом, співпав з хвилею відродження просвітницького руху в Україні 1917 р. “Народна освіта без піднесення культурного рівня народу не досягне належної мети, а національні культурні скарби України нищили, руйнували впродовж трьох сотень літ. З найдужчих факторів культури народної є школа і театр. Впливом і значінням театру навіть переважається вплив школи в справі піднесення морального рівня громадянства” [18], - ці слова з відозви Театрального відділу до свідомих громадян українського суспільства, виголошені його головою М.Старицькою в липні 1917 р., визначили ідеологічне спрямування культурницької політики як однієї із складових цілої програми розбудови української держави урядом Української Народної Республіки.

Її генезис наочно відштовхується від перших культурологічних настанов, проклямованих відразу після Лютневої революції у програмних документах Української Центральної Ради. Новоутворений національний уряд доручив освітні справи Генеральному Секретарству народної освіти під керівництвом І.Стешенка. Цей орган складався з Головної шкільної ради та чотирьох департаментів - вищої освіти, загальних справ, професійної освіти, мистецтв. Рішення про заснування Департаменту мистецтв при Генеральному секретарстві народної освіти було ухвалене 28 липня 1917 р. “на засіданні представників мистецьких об’єднань та організацій, у якому, зокрема, взяли участь М.Старицька (комітет Українського національного театру), Д.Антонович (товариство “Мистецтво”), М.Бурачек (комісія по заснуванню Української Академії мистецтва), О.Кошиць (комісія по вокальному мистецтву), Ф.Красицький (комітет Українських картинних вистав) та інші. В ході засідання збори ухвалили: заснування при генеральному Секретаріаті національної освіти для завідування справами мистецтва п’ять відділів: архітектури; художньої промисловості; охорони пам’яток старовини; театру і театральної освіти; музики, народної пісні та музичної освіти” [19].

Зазначена структура виявилась організаційно плідною, проіснувавши в майже незмінному вигляді до 1936 р. Збереглася концепція діяльності усіх складів українського уряду - від УЦР до Директорії - щодо розвитку освітньо-мистецької галузі: усі наступники І.Стешенка на посаді

Міністра народної освіти намагалися впроваджувати у життя розроблені та затверджені ним законопроекти. Головою театрального відділу Департаменту мистецтв стає М.Старицька, лишаючись незмінним його керівником упродовж всього терміну його діяльності.

З перших днів існування театральним відділом було розроблено програму діяльності, за якою передбачалося заснування по всіх регіонах України осередків Українського національного театру. Штат театрального відділу мав чітко визначену структуру із затвердженими посадовими окладами.

З утворенням відділу до його підпорядкування перейшли усі державні театральні організації, аматорські гуртки та драматичні школи, відділення *"Просвіти"*, що діяли в Україні.

Не обминула така участь і товариства *"Просвіти"* на Чернігівщині. Вже 24 квітня 1917 р. на перших загальних зборах чернігівського товариства було вирішено відновити діяльність всіх секцій, зокрема і театральної [24, с.3-4]. За повідомленнями місцевої преси, діяльність аматорів драматичного гуртка при товаристві була достатньо активною. Отже в честь 10-х роковин смерті І.Карпенка-Карого, батька українського театру, драматурга слов'янської літератури, просвітяни власними силами підготували виставу драматичного твору І.Тобілевича *"Безталанна"* [25, с.4]. Це надзвичайно яскравий, драматичний нарис родинного безладдя в селянській хаті, який справляє сильне враження своєю правдивістю і художністю, але не в тому виконанні, на яке спромоглися місцеві актори. Тогочасні критики зазначали, що любителі-аматори готувались до вистави *"на швидку"* і поставились до неї недбало. Під час вистави зал голосно виправляв помилки у вимові слів, коверзуючи їх неправильним наголосом та неукраїнським акцентом [26, с.4]. Враховуючи подібні коментарі, чернігівські просвітяни наполегливо займались підготовкою до наступних спектаклів. Так, 14 вересня 1917 р. в міському театрі були виставлені дві п'єси В.Черкасенка *"В старім гнізді"* та А.Велисовського *"Бувальщина"*, які справили позитивне враження на публіку. За повідомленням преси, вдало підібрані декорації на професійна гра акторів Козлянської, Лободи та Равич зробили непомітними певні недоліки в грі інших акторів [30, с.3].

Безперечно актори в своїй роботі постійно намагались досягти більшого рівня професіоналізму, розвиваючи етичну культуру населення. Театрали-аматори мали на меті донести до кожного глядача українську ідею та дух народної історії. Готуючи нові спектаклі всіма можливими формами і засобами, актори та режисер намагались найреалістичніше передати весь колорит та задуми авторів твору. Ретельно протікала підготовка до влаштування драми на 3 дії *"Великий Молох"* В.Винниченка. Це п'єса дуже яскрава та життєва, бо малювала тип тогочасної інтелігентної людини з її переживаннями, які були результатом змагань між індивідуальним - Я і тим колективним - МИ, що автор називає *"Великий Молох"*. За допомогою змістовного аналізу висвітлюється манера автора написання твору, щоб дати насичений ескіз душевних змагань героя, митець ставить поруч постаті, в яких втілює ідеї тих начал, що змагаються в душі героя, змушуючи його мучитись, шукаючи рішення болючих питань. В даній п'єсі в образі Остапа, Зінькового брата, втілений індивідуалізм *"чистої води"*, тоді як Катря, цивільна дружина Зінька, - соціал-демократка, була щирою *"жрицею"* *"Великого Молоха"* - МИ, котре, як вона висловлювалась, колектив окремих, самостійних Я. Між індивідуалізмом і колективним *"ми"* ведеться боротьба, яка художньо вложена в душу Зінька. Його почуття - *"я"* відгукуються на заклик Остапа - індивідуаліста, але тільки з'являється Катря, вона своєю сильною вірою в перемогу *"Великого Молоха"*, того *"ми"*, якому служить соціалізм, розбиває його попередній настрій - тоді *"Великий Молох"* перемагає *"я"*.

За повідомленнями місцевої преси, шанувальники театрального мистецтва м.Чернігів з нетерпінням чекали на виставу п'єси *"Великий Молох"*, оскільки дана драма належала до нового репертуару української драматургії, це своєрідний стрибок вперед, чого саме і чекала публіка. Кореспонденти газети *"Чернігівський край"* стверджували, що вистава *"Великий Молох"* для театральної секції при товаристві *"Просвіта"* була справжнім випробуванням власних сил, бо драма серйозна та складна за своїми художніми характеристиками. Саме гра акторів на сцені дасть змогу об'єктивно оцінити майстерність та професіоналізм чернігівських аматорів. Прем'єра вистави *"Великий Молох"* відбулась 16 грудня 1917 р., як тоді написала

місцева преса, *“молодой театр “Просвितы” выдержал экзамен”* [5, с.5]. Сам факт постановки п'єси та її своєрідний успіх серед публіки говорив про перемогу серед прихильників *“старого”* репертуару. Незважаючи на певні недоліки та перешкоди, вистава пройшла на належному рівні і приємно вразила місцеву інтелігенцію, про це свідчить достатня кількість заміток щодо її змісту на шпальтах тогочасної преси.

Театральні секції *“Просвіт”* плідно працювали по всій території Чернігівщини. Так, в приміщенні жіночої семінарії під керівництвом М.О.Оконешникової підготували п'єсу *“Нахмарило”* Б.Грінченка. Вистава пройшла вдало, публіка була задоволена [6, с.2]. В м.Бобровиця Козелецького повіту за режисурою С.С.Якушка було поставлено п'єсу *“Степовий гість”* Б.Грінченка. Переповнена зала та 466 руб. прибутку свідчили про інтерес публіки до мистецького життя повіту [7, с.3]. В м.Синявці Сосницького повіту протягом 2-х місяців існування товариства *“Просвіта”* театральна секція підготувала низку вистав: *“Простак”* Вольтера, *“На перші гулі”* С.Васильченкова, *“По ревізії”* М.Кропивницького, *“Батраки”* Ф.Костенка. За браком приміщення вистави відбувались в коридорі земської школи. Проблема приміщення була актуальною і для губернської *“Просвіти”*.

За результатами губернського з'їзду представників товариств Чернігівщини, який відбувся 9 листопада 1917 р., було вирішено негайно вирішити питання про приміщення для товариства загалом і театральної секції зокрема, оскільки саме вона плідно працювала на той час. Доповідаючи, члени товариства І.Коновал та М.Кизим, зауважили, що *“Просвіти”* своєю діяльністю піднімають культурний рівень населення, а земства та кооперативи в свою чергу мають надавати їм матеріальну допомогу. Так, відповідно до рішення з'їзду, чернігівському товариству на 10 місяців було здано в оренду зал дворянського зібрання. В розпорядженні *“Просвіти”* знаходилось лише 2 кімнати, де розмістилася бібліотека та частина театральної секції [31, с.5]. Платня за приміщення для театральної секції була завеликою, за домовленістю вона складала 150 руб. за концерт, танці або танцювальний вечір, 100 руб. - просто концерт, 30-35 руб. - лекція чи бесіда. До цих розцінок додавалася платня сторожу - 15 руб. та плата за світло і опалення. В кращих випадках прибуток з вистав складав 250-300 руб., оскільки вартість квитків не перевищувала 1,50 руб. [31, с.5]. Зважаючи на те, що переважна більшість глядачів були люди незаможні - робітники та селяни, вистави іноді проводились безкоштовні або ж за малу вартість квитків. Виручених коштів вистачало лише розплатитися з орендарями. За таких умов існування, просвітяни самостійно готували декорації та грим для спектаклів, за допомогою членів інших секцій - художників, скульпторів, вчителів та поетів, складали плани роботи, репертуар вистав та підбирали відповідні костюми для акторів. Практично всі аматори секції працювали безкоштовно.

Аналізуючи вищевикладений матеріал, виходить, що керманічі товариства загалом та театральної секції зокрема, в своїй діяльності керувались постулатами засновника чернігівської *“Просвіти”* І.Л.Шрага. Усвідомлення реальних можливостей гуртка, відданих своїй справі, просвітян в тяжкий політико-економічний час для держави, він зазначав, що *“театральні вистави слід упорядковувати найпростішим і найдешевшим способом - використовуючи природні декорації або робити власноруч...”* [33, с.3].

Більш розгорнуту картину становища театральних секцій та гуртків при товариствах *“Просвіта”* по Чернігівській губернії надав Театральний відділ Генерального секретарства народної освіти при Українській Центральній Раді. Ще восени представники відділу звернулись до всіх керівників *“Просвіт”* щодо складання змістовних доповідей про стан театральної справи в країні. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що театральна секція в с.Кладьківка Борзнянського повіту власного приміщення не мала, досвідченого режисера у них не було, вистави ставилися власними силами, допомагали місцеві учні, декорації виготовляли самі. Репертуар складався з таких творів: *“На перші гулі”* С.Васильченкова, *“Кум Мирошник”*, *“Нова ревізія”* В.Товстонос, *“Наталка Полтавка”*, *“Москаль чарівник”* І.Котляревського, *“Піймав блазня”* *“По ревізії”* М.Кропивницького, *“Бувальщина”* А.Велисовського, *“Два рази”*, *“Розумний та дурень”* І.Тобілевича [20, арк.50]. Схоже становище було і у драматичного гуртка при місцевій

“Просвіті” в с. Шаповалівка Конотопського повіту. Постійного приміщення вони не мали, вистави переважно відбувались влітку і восени в коморі кредитного товариства. Акторською плеядою, яка складалась з місцевих селян, керував професійний режисер, вони ж власними силами виготовляли власні декорації та парики. Протягом 1917 р. (літньо-осінній період) було улаштовано більше 10 вистав (репертуар схожий з репертуаром вищевказаної секції). Переважна більшість публіки складалась з селян та робітників залізниці [20, арк. 100]. Ще гіршим становище було в сусідньому с. Семянівці Конотопського повіту. Просвітяни не мали статуту товариства, відповідно товариство не діяло, але намагались підготувати театральну виставу. На жаль за відсутності приміщення їхні амбіції залишились на папері. З аналізу їхнього звіту дізнаємось, що театального майна вони теж не мали, але в них був запал та бажання займатись культурно-просвітницькою діяльністю, керівництво їхніх зборів прохало представників Секретарства надіслати їм статут товариства та інструктора для налагодження роботи в селі [20, арк. 105].

Такого роду проблеми спіткали театральні секції при товариствах “Просвіта” с. Носівка Ніжинського повіту та с. Нова-Басань Козелецького повіту. Власного приміщення вони не мали, лише в с. Нова-Басань відали народним домом, театральні вистави проходили в приміщеннях земської школи або просто неба, професійно підготовлених режисерів не було, актори готували вистави аматорськими силами, власного майна теж не мали, все необхідне арендувалось. Репертуар складали відомі твори: “В холодку”, “Назар Стодоля” Т. Шевченка, “Мартин Боруля” І. Карпенка-Карого, “По ревізії” М. Кропивницького, “На перші гулі” С. Васильченкова, “Погибель”, “Як ковбаса та чарка, то минеться сварка” М. Старицького, “Борці за мрії”, “Степовий гість” Б. Грінченка, “Жидівка вихрестка” І. Тогобочного. Публіка складалась з селян та робітників середнього віку [20, арк. 110, 113].

Таким чином, умови, в яких відроджувалась просвітницька справа були складними. Відсутність коштів та матеріальних засобів як наслідок складного економічного становища в державі, перешкоджали налагодити системний процес розвитку української культури. Непідготовленість та непрофесіоналізм акторського складу, театральних секцій при товариствах негативно впливали на гру акторів та на прихильне ставлення публіки. Економія на театральній атрибутиці та костюмах мала вплив на загальне враження від перегляду вистав. Незважаючи на всі недоліки та перешкоди, просвітяни відроджували та допомагали вже існуючим товариствам налагоджувати свою діяльність. Оскільки більшість населення мало низький освітній рівень, то саме така форма роботи, як театральні вистави були ефективним способом підвищення культурного рівня людей. Театр ніс в собі не лише моральний аспект виховання населення, ця форма культурно-освітньої роботи носила ще й розважальний характер, що найбільш сприяло піднесенню авторитету “Просвіти” на місцях.

За часів Української Центральної Ради як і по всій Україні, так і на Чернігівщині зростала мережа товариств, а з ними і театральні секції і гуртки. На кінець 1917 р. по Чернігівській губернії нараховувалось 107 “Просвіт”, при кожній з яких діяла театральна секція. Підтримував просвітницьку справу і уряд П. Скоропадського. За часів гетьманату продовжувався процес збільшення та укріплення просвітницьких товариств. Очевидно, що політика перших українських урядів була спрямована на піднесення місцевого напрямку культурно-просвітницького життя.

У весняно-літній період 1918 р. театральна секція чернігівської “Просвіти” переживала не найкращі часи. Робота велась мляво, як зазначала преса, інтелігенція зовсім відцуралася від “сірої маси”. Як вщухли революційні гасла, так інтерес до культурного розвитку серед населення пропав [8, с. 3]. Дедалі важче було працювати: проблеми з приміщенням, відсутність плану роботи та розбіжності між членами секції призводили до зриву вистав. 2 червня 1918 р. відбулись загальні збори товариства “Просвіта”, на яких було заслухано звіти про діяльність секцій. Доповідач з театральної секції повідомив про розбіжності в поглядах членів секції: одні виступали за репертуар з п’єсами “нового” стилю загально-світського характеру, інші пропонували ставити надалі п’єси народні, прості, побутового характеру. Ці суперечки призвели до розпаду комісії [27, с. 3]. Але вже наприкінці

червня 1918 р. місцева газета повідомила про новий склад театральної секції і про підготовку вистав *“Хай живе життя”* Л.Пахаревського та *“Батраки”* Ф.Костенка [28, с.3].

Восени, напередодні другого Всеукраїнського з'їзду *“Просвіт”* Департамент позашкільної освіти вирішив з'ясувати стан осередків позашкільної освіти по Україні.

У вересні 1918 р. міські управи по всій Чернігівській губернії розіслали анкети для заповнення керманичами товариств щодо культурного розвитку, в тому числі і театральної справи. З досліджень архівних матеріалів дізнаємося, що в м.Борзна діяла *“Просвіта”*, при якій була театральна секція, вистави влаштовувались в народному домі, всі кошти, вилучені з вистав, йшли на користь товариства. Скаржились на незадовільне матеріальне забезпечення та відсутність інтелігенції, яка б наставляла в культурній роботі [28, с.2-3]. В м.Остер було зареєстровано чотири товариства *“Просвіта”*, але фактично діяли лише дві - в м.Остер та містечку Літки. Драматичний гурток при товаристві існував на власні кошти з вистав, що проводились в народному домі. Матеріальну допомогу надавав кооператив в сумі 2000-2500 карб. Допомагали влаштовувати вистави місцевий хор та оркестр. Протягом існування гуртка трупа аматорів провела 25 вистав: *“Бондарівна”* І.Карпенко-Карого, *“Хай живе життя”* Л.Пахаревського та *“Батраки”* Ф.Костенка [21, арк.5-6].

Що стосується губернської *“Просвіти”* в м.Чернігів, то вона в місті була одна, при товаристві діяв драматичний гурток, який міг влаштовувати до 15 вистав за рік. Фінансування товариства складали членські внески, допомога місцевих органів самоврядування та доходи з вистав. Театральні дійства організовувались власними силами за допомогою хору, який існував при товаристві, влаштування вистав відбувалось в орендованому народному домі, що належав Комітету тверезості [21, арк.33-34]. Так, 21 вересня 1918 р. силами театральної секції при чернігівському товаристві були поставлені дві п'єси *“Миротворці”* Б.Грінченка та *“На першій гулі”* С.Васильченкова. Вистави пройшли вдало, в результаті невисокої платні за квитки публіки було достатньо. На той час трупа працювала під керівництвом режисера Юркевича [9, с.2].

Крім цього драматична секція товариства приділяла велику увагу дошкільному та дитячому вихованню. Про це говорять повідомлення з газет щодо організації дитячих вечорів та вистав. Так, за участі дітей членів товариства та учнів української гімназії було поставлено жарт на 1 дію *“У дитячого лікаря”*. По закінченню вистави діти декламували вірші і співали українські пісні, проводились ігри та танці під рояль, наприкінці вечора діти проспівали *“Ще не вмерла Україна”* [29, с.2].

Загалом за даними Театрального відділу в цей час театральні гуртки при *“Просвітах”* по всій Україні і на Чернігівщині зокрема, мали велику популярність серед населення. Театральний відділ зареєстрував на той час 850 таких народних театрів [22, арк.4]. Та події, пов'язані з військовими діями в Україні, негативно вплинули на діяльність культурно-просвітницьких організацій. На кінець 1918 р. по території Чернігівської губернії діяло 97 товариств *“Просвіт”*, ніякої структури в їхній роботі не було. Місцева влада в особі старост арештами та заборонами викорінювали будь-який напрямок діяльності товариств, в тому числі театральних труп [23, арк.162-164].

Підводячи підсумки щодо діяльності товариств в театральному напрямку у досліджуваний період, слід відмітити організаційність та прогресивність в роботі просвітян. Удосконалення методів театральної гри акторів, поліпшення матеріального становища товариств, поширення авторитету та впливу *“Просвіт”* на народну свідомість позитивно вплинули на загальний розвиток культурного життя губернії. На відміну від початкового організаційного етапу існування *“Просвіт”*, який охарактеризувався примітивністю та несміливістю в діях всіх секцій товариства, другий етап діяльності позначився злетом культурницького руху в сфері національного виховання дорослого населення. Особливого авторитету набули аматорські вистави. Відповідно до цього товариства *“Просвіта”* виступали як важливе знаряддя виховання самосвідомого громадянина і приділяли велику увагу діяльності драматичних і музичних гуртків.

Театрально-аматорська діяльність стала однією з найбільш поширених та важливих сфер діяльності “Просвіти”. Це зумовлювалося тим, що театральне мистецтво було найбільш доступним і популярним засобом національно-громадського та морального виховання. До того ж воно сприяло поліпшенню матеріального становища просвітянських осередків.

1. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства “Просвіта” на Лівобережній Україні у XX столітті: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 Історія України / Л.І.Бадєєва. - Х., 2004. - 20 с.
2. Демченко Т.П. “Просвіта” у Чернігові (1906-1911) / Т.П.Демченко, В.І.Онищенко // Україна і Росія в панорамі століть. - 1998. - С.233-241.
3. Малюта О.В. “Просвіти” і Українська Державність (друга половина XIX - перша половина XX ст.): до 140-річчя товариства “Просвіта” / О.В.Малюта. - К.: Просвіта, 2008. - 840 с.
4. Нариси з історії театрального мистецтва XX ст. / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В.Сидоренко (голова) та ін. - Київ: Інтертехнологія, 2006. - 1054 с.
5. Вистава // Нова Рада. - 1917. - 11 липня.
6. Вистава // Нова Рада. - 1917. - 4 вересня.
7. Просвіта // Нова Рада. - 1917. - 11 серпня.
8. М. Бобровиця // Нова Рада. - 1918. - 20 жовтня.
9. Вистава // Нова Рада. - 1918. - 2 жовтня.
10. З життя “Просвіт” // Рада. - 1908. - 27 квітня
11. Увага. “Просвіту” в Козельці - закрито // Рада. - 1908. - 4 червня.
12. Спектакл чернігівської “Просвіти” // Рада. - 1909. - 28 червня.
13. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX - початку XX ст. / Г.В.Самойленко. - Ніжин, 1999. - 110 с.
14. Статут Українського товариства “Просвіта” в Чернігові. - Чернігів, 1906.
15. Центральний державний історичний архів України в м.Київ (далі - ЦДІАК), ф.276, оп.1, спр.104, 275 арк.
16. ЦДІАК, ф.1439, оп.1, спр.999, 760 арк.
17. ЦДІАК, ф.1439, оп.1, спр.909, 265 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів України (далі - ЦДАВО), ф.2581, оп.1, спр.196, 55 арк.
19. ЦДАВО, ф.2581, оп.1, спр.190, 123 арк.
20. ЦДАВО, ф.2581, оп.1, спр.202, 268 арк.
21. ЦДАВО, ф.2581, оп.2, спр.471, 95 арк.
22. ЦДАВО, ф.2581, оп.1, спр.196, 78 арк.
23. ЦДАВО, ф.2201, оп.2, спр.367, 185 арк.
24. Перші загальні збори Чернігівської “Просвіти” // Чернігівська земська газета. - 1917. - 13 червня.
25. Вистава // Чернігівська земська газета. - 1917. - 15 вересня.
26. Вистава // Чернігівська земська газета. - 1917. - 19 вересня.
27. Чернігівська “Просвіта” // Чернігівська земська газета. - 1918. - 25 травня.
28. До української вистави // Чернігівська земська газета. - 1918. - 22 червня.
29. Дитяча вечірка. // Чернігівська земська газета. - 1918. - 11 жовтня.
30. “Великий Молох” // Чернігівський край. - 1917. - 19 грудня.
31. Просвіта // Чернігівський край - 1917. - 17 листопада.
32. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В.Тарновського, Ідв. № Ал 59-255/603, 5 арк.

References

1. Badyeyeva L.I. Diyal'nist' tovary'stva "Prosvita" na Livoberezhnij Ukraini u XX stolitti: avtoref. dy's.... na zdobuttya nauk. stupenya kand. istor. nauk: 07.00.01 Istoriya Ukrainy / L.I.Badyeyeva. - X., 2004. - 20 s.
2. Demchenko T.P. "Prosvita" u Chernigovi (1906-1911) / T.P.Demchenko, V.I.Ony'shhenko // Ukrayina i Rosiya v panorami stolit'. - 1998. - S.233-241.
3. Malyuta O.V. "Prosvity" i Ukrayins'ka Derzhavnist' (druga polovy'na XIX - persha polovy'na XX st.): do 140-richchya tovary'stva "Prosvita" / O.V.Malyuta. - K.: Prosvita, 2008. - 840 s.
4. Nary'sy' z istoriyi teatral'nogo my'stecztva XX st. / Insty'tut problem suchasnogo my'stecztva Akademiyi my'stecztv Ukrainy'; Redkol.: V.Sy'dorenko (golova) ta in. - Ky'yiv: Intertehnologiya, 2006. - 1054 s.
5. Vy'stava // Nova Rada. - 1917. - 11 ly'pnya.
6. Vy'stava // Nova Rada. - 1917. - 4 veresnya.
7. Prosvita // Nova Rada. - 1917. - 11 serpnya.
8. M. Bobrov'y'cy'a // Nova Rada. - 1918. - 20 zhovtnya.
9. Vy'stava // Nova Rada. - 1918. - 2 zhovtnya.
10. Z zhy'tt'ya "Prosvit" // Rada. - 1908. - 27 kvitnya
11. Uvaga. "Prosvitu" v Kozel'ci - zakry'to // Rada. - 1908. - 4 chervnya.
12. Spektakli chernigivs'koyi "Prosvity" // Rada. - 1909. - 28 chervnya.
13. Samojlenko G.V. Gromads'ko-kul'turne ta literaturne zhy'tt'ya v Chernigovi u kinci XIX - pochatku XX st. / G.V.Samojlenko. - Nizhy'n, 1999. - 110 s.
14. Statut Ukrayins'kogo tovary'stva "Prosvita" v Chernigovi. - Chernigiv, 1906.

15. Central'ny'j derzhavny'j istory'chny'j arxiv Ukrainy' v m.Ky'yiv (dali - CzDIAK), f.276, op.1, spr.104, ark.170-170zv.
16. CzDIAK, f.1439, op.1, spr.999, ark.544.
17. CzDIAK, f.1439, op.1, spr.909, ark.7.
18. Central'ny'j derzhavny'j arxiv vy'shhy'x organiv Ukrainy' (dali - CzDAVO), f.2581, op.1, spr.196, ark.7-7zv.
19. CzDAVO, f.2581, op.1, spr.190, ark.1-2.
20. CzDAVO, f.2581, op.1, spr.202, ark.50, 100, 105, 110, 113.
21. CzDAVO, f.2581, op.2, spr.471, ark.2-3, 5-6, 33-34.
22. CzDAVO, f.2581, op.1, spr.196, ark.4-4zv.
23. CzDAVO, f.2201, op.2, spr.367, ark.162-164.
24. Pershi zagal'ni zbory' Chernigivs'koyi "Prosvity" // Chernigivs'ka zems'ka gazeta. - 1917. - 13 chervnya.
25. Vy'stava // Chernigivs'ka zems'ka gazeta. - 1917. - 15 veresnya.
26. Vy'stava // Chernigivs'ka zems'ka gazeta. - 1917. - 19 veresnya.
27. Chernigivs'ka "Prosvita" // Chernigivs'ka zems'ka gazeta. - 1918. - 25 travnya.
28. Do ukrayins'koyi vy'stavy // Chernigivs'ka zems'ka gazeta. - 1918. - 22 chervnya.
29. Dy'tyacha vechirka. // Chernigivs'ka zems'ka gazeta. - 1918. - 11 zhovtnya.
30. "Vely'ky'j Molox" // Chernigivs'kij kraj. - 1917. - 19 grudnya.
31. Prosvita // Chernigivs'ky'j kraj - 1917. - 17 ly'stopada.
32. Chernigivs'ky'j oblasny'j istory'chny'j muzej imeni V.V.Tarnovs'kogo, Idv. # A1 59-255/603.

Фомская С.М. Театральная деятельность общества “Просвита” Черниговской губернии 1906-1918 гг.

В статье проведено исследование театрального направления деятельности черниговской губернской организации “Просвита” в 1906-1918 годах. Раскрыты особенности организации и проведения аматорских выступлений. Проанализированы роль и значение народного театра в культурном воспитании гражданина.

Отримано 20.11.2013

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМУНАЛЬНИМИ ПОСЛУГАМИ ВЧИТЕЛІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х РОКІВ

У статті на основі архівних документів розкривається проблема забезпечення вчителів УРСР комунальними послугами - житлом, квартирною платою, опаленням та освітленням - в другій половині 1950-х - першій половині 1960-х років. Показано недоліки, які існували в цій сфері і негативно впливали на матеріальне становище освітян.

Сучасний розвиток історичної науки сприяв зростанню інтересу дослідників до проблем повсякденності. Останнім часом активно почало вивчатися щоденне життя селянства, робітників, студентства, науково-педагогічної інтелігенції, вчительства тощо. Звернення до повсякденності освітян є актуальним, адже дослідження в цій сфері дають можливість більш глибоко осмислити реформаційні процеси, що сьогодні відбуваються в Україні в галузі освіти, та використати досвід попередніх поколінь. Вчительство відігравало важливу роль у радянському суспільстві, адже з їх працею пов'язувалося досягнення важливих для комуністичної доктрини цілей: не лише озброєння молоді знаннями, але й формування ідеологічно правильно вихованих громадян та поширення соціалістичної системи цінностей і поглядів на життя. Керівництво держави, розуміючи суспільне значення освітян, намагалося матеріально заохотити їх, підвищуючи педагогам заробітну плату, надаючи їм житло та комунальні послуги.

У працях радянських дослідників питання комунального забезпечення не знайшло належного висвітлення. Основна увага зосереджувалася на освітянській політиці держави, шкільних реформах та суспільній ролі вчительства. Лише із поворотом історичної науки до аналізу мікроісторичних процесів суспільства, науковці звернулися до вивчення соціально-побутових аспектів повсякденності освітян. Так, І.Романюк [1], досліджуючи селянський соціум в період "відлиги", зупиняється і на складному матеріальному становищі вчительства. У дисертаціях Н.Белової [2] та Л.Романець [3] йшлося про проблеми заробітної платні педагогів, їх соціальне забезпечення, культурний розвиток тощо. Питання надання освітянам комунальних послуг залишилося поза їх увагою.

Метою цієї статті є спроба на основі архівних матеріалів відстежити проблеми, які існували із наданням комунальних послуг вчителям УРСР в другій половині 1950-х - першій половині 1960-х років.

Забезпечення педагогів комунальними послугами протягом досліджуваного періоду регулювалося постановами Ради Міністрів СРСР №246 від 10 лютого 1948 р., Ради Народних Комісарів УРСР №1339 від 8 жовтня 1940 р. та Інструкцією РНК УРСР від 2 червня 1941 р. Відповідно до зазначених документів, вчителям сільської місцевості надавалася безкоштовно житлова площа з опаленням та освітленням. Педагоги ж міст та містечок отримували лише пільги у забезпеченні паливом та електроенергією. Привілейоване становище сільських вчителів обумовлювалося необхідністю заохочення їх до роботи, адже у зв'язку із важким матеріально-побутовим становищем педагогів у школах сільської місцевості катастрофічно відчувалася нестача кадрів. На школи та виконавчі комітети сільських рад покладалося завдання виділяти освітянам комунальні квартири, а при їх відсутності - орендувати житло у власників будинків та щомісячно сплачувати квартирну плату [4]. Як наслідок, в сільській місцевості розпочалося житлове будівництво за рахунок коштів самооподаткування та допомоги колективних господарств. Але їх було недостатньо для вирішення житлової проблеми, тому значна частина вчителів наймала квартири. Так, станом на 1 січня 1954 р. 43,8% сільських педагогів проживало в орендованих помешканнях; 26,6% - у власних квартирах; 19,5% - у комунальних; 10,1% - разом із родичами [5].

Згідно з вищезазначеною Інструкцією орендовані квартири, які наймалися для вчителів сільської місцевості, мали відповідати нормі 9 кв. м на одну особу - члена сім'ї. Причому асигнування на оплату житла і розмір коштів повинні були враховувати фактичну вартість квартири. Незважаючи на це, в досліджуваний період освітяни зіштовхувалися з низкою проблем фінансового характеру. По-перше, державних асигнувань, що виділялися виконкомам обласних рад, не завжди вистачало для повної щомісячної оплати за вчительські квартири. Як наслідок,

педагоги змушені були доплачувати власні кошти. Для прикладу, Кіровська сільська рада Оріхівського району Запорізької області в 1954 р. уклала договір оренди квартири у розмірі 100 крб. на місяць, а оплачувала лише 75 крб., решту вчителі доплачували з власної кишені [6]. В 1955 р. Рахнянська сільська рада Шпиківського району (нині належить до Тульчинського району) Вінницької області оплачувала вчителям лише 32 крб. квартирної плати, хоча вартість помешкання дорівнювала 150 крб. щомісяця [7]. Вчитель Георгієвської середньої школи Олександрівського району Донецької області Кальченко М. в листі до обласного комітету профспілки скаржився на те, що він в 1962 р. оплачував 8,5 крб. (нові ціни, встановлені після проведення грошової реформи в 1961 р.) щомісячно за орендовану квартиру, бо школа могла заплатити лише 3,5 крб. [8]. По-друге, вчителі також зіштовхувалися і з фінансовим свавіллям місцевих органів влади. Наприклад, якщо квартира, найнята для вчителя, перевищувала нормований метраж, деякі сільські ради та районні фінансові відділи відмовлялися сплачувати за додаткові метри і педагоги змушені були доплачувати власні кошти. Так, в 1962 р. у Вижницькому та Глибоцькому районах Чернівецької області 100 вчителів щомісяця доплачували від 1 до 6 крб., а в Перечинському районі Закарпатської області близько 56 вчителів мали доплачувати 4-5 крб. [9].

Окрім фінансових непорозумінь освітяни змушені були також миритися і з важкими умовами проживання. Так, розміри шкільної чи орендованої квартири не завжди відповідали встановленим нормам житлової площі та санітарно-гігієнічним правилам. Часто вони перебували в аварійному стані (протікав дах, були тріщини у стінах тощо) або потребували капітального ремонту. Звичайним явищем стало проживання сімей з 4-5 осіб у кімнаті площею у 8 кв. м [10]. Для прикладу, за даними профспілкового комітету Херсонської області в 1961 р. біля 60% сільських вчителів не були забезпечені відповідною нормою жилої площі [11]. Траплялися випадки, коли сільська рада обкладала податком орендодавців, після чого вони вимагали від вчителів звільнити квартири. Наприклад, у зв'язку з таким оподаткуванням вчителька Георгієвської школи Петраківської сільради Донецької області Купріянова К. протягом 7 років змінила 4 квартири [12]. В найскладніших житлових умовах перебували вчителі гірських районів Закарпатської області, більшість яких через відсутність окремих квартир проживали в одній кімнаті разом із сім'ями господарів помешкання.

Не менш складною була ситуація із житловим забезпеченням педагогів в містах. Оскільки державних асигнувань на будівництво відомчих будинків для міських освітян не виділялося, отримати власне помешкання можливо було лише за рахунок виділення квартир виконками міських рад. Житлова площа надавалася у розпорядження міському комітету профспілки, яка розподіляла її у черговому порядку. Чисельність вчительських сімей, які щороку мали змогу заселитися у власну квартиру, була мізерною: в залежності від розмірів міста та масштабів житлового будівництва вона коливалася від трьох до п'яти на рік у невеликих містах та від двадцяти до п'ятдесяти в обласних центрах. Для прикладу, протягом 1957-1959 рр. у м.Бердянськ Запорізької області 18 освітян отримали власне помешкання, у черзі перебувало ще 40 [13]. У м.Мелітополь тієї ж області в 1958 р. квартири надали лише 5 педагогам, разом з тим 71 вчительська сім'я потребувала житлової площі [14]. Протягом 1960-1962 рр. в містах Дніпропетровську та Донецьку квартири отримало 148 та 123 вчителів відповідно, у черзі перебувало ж близько 740 осіб [15]. Як наслідок, значна частина міських освітян проживала у найманих помешканнях і по 10-15 років перебувала у черзі на отримання житла. Такі вчителі, не маючи пільг, якими користувалися їх сільські колеги за орендовані квартири, самостійно сплачували за найняте помешкання, щомісяця витрачаючи близько 150-250 крб.

Велике значення в соціальному забезпеченні освітян відігравало постачання їм палива. Відповідно до встановлених вимог, місцева влада мала подбати про доставку його до будинків вчителів не пізніше 1 вересня. Виконками обласних рад через виконкоми районних рад забезпечували вивіз вугілля до шкільних дворів. А вже школи доставляли його до помешкань своїх працівників.

Норми палива за Інструкцією залежали від кількості членів сім'ї та їх місця проживання. Одноосібні вчителі та вчительські сім'ї, що складалися з двох осіб і проживали в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській та Чернівецькій областях отримували 1,2 т дров; сім'ї більше двох осіб - 1,5 т. Вчителі з інших областей УРСР отримували 1,5 т та 2 т дров відповідно [16].

Впродовж досліджуваного періоду основним видом палива, що постачалося населенню, було кам'яне та буре вугілля. Дрова відігравали допоміжну роль через низький коефіцієнт корисної дії. Норми кам'яного вугілля для вчителів (найпоширенішим сортом був антрацит АРШ) коливалися від 564 (для сім'ї із двох осіб) до 705 кг (для сім'ї понад дві особи). Іншим видом палива був торф. Його норми складали 1014 та 1257 кг відповідно [17]. Однак виконками обласних рад, виходячи з вище зазначених показників, могли встановлювати інші норми палива. Так, у Донецькій області виділялося для вчителя одноосібника або сім'ї із двох осіб 600 кг антрациту АРШ, для сім'ї із трьох осіб і більше - 800 кг [18]. У Дніпропетровській та Запорізькій областях торф'яного брикету надавалося по 900 та 1200 кг відповідно [19].

Слід зазначити, що з року в рік в УРСР виникали проблеми із постачанням палива, що було пов'язано із зменшенням Держпланом УРСР нарядів на вугілля по областях. Оскільки навчальні заклади забезпечувалися ним у першу чергу, то тисячі вчительських сімей не мали змоги отримати передбачену їм норму палива. Так, в наслідок того, що Вінницька область в 1954 р. отримала на 4 тис. т вугілля менше, ніж у попередньому 1953 р., освітяни Вінницького, Могилів-Подільського, Ямпільського районів взагалі залишилися без нього [20]. Станом на 1 вересня 1955 р. план заводу палива до шкіл та осель вчителів було виконано лише на 79,1% [21]. Так, в Житомирській області план було виконано на 22,6%, в Станіславській (нині - Івано-Франківська), Львівській, Волинській, Хмельницькій, Тернопільській - на 50%, 50,7%, 54,6%, 57%, 59,6% відповідно [22]. Лише дві області - Харківська та Чернігівська - змогли забезпечити освітян потрібною нормою палива. Причиною недостатнього постачання вугілля вчителям було те, що постачальник палива - Міністерство місцевої та паливної промисловості УРСР - не виконав плану видобутку, вивозу та відвантаження кам'яного, бурого вугілля та торфу. З початку року Міністерство недодало 129,5 тис. т кам'яного та 27 тис. т бурого вугілля, 318 тис. т торфу [23]. Крім того, Міністерство автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР не виконало план вивозу кам'яного вугілля з шахт на пристанційні склади.

Як наслідок, тисячі шкіл УРСР та вчительських сімей не отримали передбаченої норми палива. Так, освітяни Ямпільського району Вінницької області отримали лише 500 т вугілля, що склало 40% від потрібної кількості [24]. Лише завдяки втручанням Ради Міністрів УРСР, Міністерства освіти УРСР та ЦК Профспілки робітників початкової і середньої школи УРСР до кінця грудня 1955 р. вдалося вирішити проблему завдяки завантаженню місцевих видів палива - торфу, хмизу, соломі.

Схожа ситуація повторилася і в наступному 1956 р. Міністерство місцевої та паливної промисловості УРСР недовантажило для областей по виділених їм фондах 180 тис. т кам'яного вугілля. Як наслідок, понад 30% вчителів сільських шкіл Вінницької, Київської, Кіровоградської, Кримської (нині - Автономна Республіка Крим), Миколаївської, Полтавської, Станіславської, Черкаської, Чернігівської областей залишилися без палива [25]. Виконками обласних рад намагалися вирішити цю проблему за рахунок видобутку місцевого палива - торфу, але несприятливі погодні умови не дозволили своєчасно заготовити та вивезти його з місць розробки. Вчителі змушені були опалювати власні помешкання відходами від сільського господарства, хмизом, корчами, бадиллям, качанами тощо.

Складна ситуація із забезпеченням паливом змусила Раду Міністрів УРСР вжити термінових заходів. 8 січня 1957 р. спеціальною постановою Міністерство місцевої та паливної промисловості УРСР, Міністерство сільського господарства УРСР та Укрлісозбут зобов'язали надати областям республіки понад 526 тис. т кам'яного, 43 тис. т бурого вугілля, 131 тис. т брикету та 299 тис. куб. м дров [26]. Лише після таких заходів педагоги були забезпечені паливом в повній мірі.

Перебої із постачанням вугілля та неможливість виконавчих комітетів обласних рад забезпечити населення паливом призвело до впровадження практики виплати вчителям грошової компенсації. Вона прирівнювалася до вартості передбаченої норми вугілля і складала близько 130-250 крб. в залежності від кількості членів сім'ї педагога [27]. Уже протягом другої половини 1950-х - першої половини 1960-х років виплата грошової компенсації вчителям була характерною для всіх областей республіки. Для прикладу, в 1956 р. 90% вчителів Хмельницького [28] та Немирівського [29] районів Вінницької області замість палива отримали кошти, в 1962 р. кошти за вугілля отримали понад 30% педагогів Носівського району Чернігівської області [30]. Однак грошова компенсація за паливо спричиняла зайві клопоти для освітян, адже вони змушені були самостійно домовлятися про

купівлю вугілля в торговельних закладах та доставку його до своїх будинків. Як наслідок, виникали проблеми з транспортом, який можна було отримати лише за попередньою домовленістю з керівником колективного чи державного підприємства.

Грошову компенсацію також виплачували за вимогою освітян у тому випадку, коли надане їм паливо було низької якості. Так, в 1958 р. 20% вчителів сільських шкіл Вінницької області відмовилися від антрациту АРШ через його непридатність для спалювання в пічках орендованих квартир колгоспників [31]. В 1963 р. усі педагоги Коростишівського району Житомирської області також відмовилися від низькоякісного вугілля [32].

Процес забезпечення вчителів паливом ускладнювався не лише прорахунками центральних органів влади, але і діями місцевих виконавчих комітетів рад. По-перше, часто педагоги змушені були за власні кошти завозити паливо із шкільних дворів, хоча згідно з постановою Ради Міністрів СРСР №246 ці витрати лягали на школи та районні відділи освіти. Щороку у звітах обласних комітетів профспілки до ЦК Профспілки робітників початкової і середньої школи УРСР наголошувалося на численних фактах самовивозу освітянами вугілля до своїх домівок. По-друге, деякі районні відділи освіти урізали норму палива вдвічі тим вчителям, члени сімей яких працювали в колгоспах. Для прикладу, педагоги Кам'янецької середньої школи Софіївського району Дніпропетровської області в листі до редакції газети *“Радянська освіта”* в 1957 р. скаржилися, що їм видали лише 350 кг вугілля, тому що їх чоловіки працювали на виробництві [33].

Вирішення зазначених труднощів не розв'язувало проблему забезпеченості вчителів паливом. Адже виділеного державою вугілля вистачало лише на 1/3 опалювального сезону. За розрахунками районних комітетів профспілки мінімальна кількість вугілля, необхідного для опалення невеликої вчительської квартири, складала 1,5-2 т [34], тобто удвічі перевищувала встановлені норми. Тому решту педагоги докуповували за власні кошти. В середньому щороку вчительська сім'я витрачала на закупівлю палива 300-400 крб. [35]. Крім того, освітяни також купували 1-2 кубометри дров для розпалювання вугілля [36]. Особливо в складній ситуації перебували вчителі віддалених сіл, адже за деревиною вони змушені були їхати до містечок, райцентрів, селищ міського типу, де розміщувалися склади-магазини.

Окрім забезпечення освітян вугіллям держава частково оплачувала їм і користування газом. Вчителі, які проживали в міських будинках з централізованим опаленням, щороку отримували близько 220 крб. Ця сума дорівнювала вартості 750 кг вугілля АРШ. Але педагоги витрачали близько 270 крб. за опалювальний сезон. Райкоми профспілок у щорічних звітах до обласних комітетів наголошували на потребі збільшення вдвічі норм видачі вугілля та виділенні асигнувань для централізованого опалення. Але до середини 1960-х років проблему вирішити так і не вдалося.

Іншою складовою частиною комунальних послуг, які безкоштовно надавалися вчителям, було освітлення. До середини 1950-х років не всі населені пункти УРСР були електрифіковані. Якщо міста, містечка, селища міського типу, де розміщувалися заводи, шахти, інші важливі промислові об'єкти мали електричне освітлення, то у віддалених селах населення користувалося гасом. Згідно із встановленими нормами сімейним вчителям щорічно оплачувалися послуги за користування електроенергією у кількості 2 електролампочки на 50-60 Вт, одноосібникам - 1 електролампочка на 100 Вт, що дорівнювало приблизно 90 крб., або надавалося 50 кг гасу. Цього було не достатньо для належного освітлення житлових приміщень. Адже, якщо вчительські сім'ї мали квартири, які склалися із двох кімнат, кухні, коридору, то вони мусили витрачати на рік вдвічі більше електроенергії, ніж їм виділялося за нормою. Тому щороку освітяни доплачували за електроенергію близько 200 крб. [37].

З постачанням гасу також були перебої. В окремих випадках вчителі самостійно його купували, а в кінці року районні фінансові відділи повертали їм кошти. Крім того, траплялося, що замість 50 кг гасу, місцеві органи виділяли освітянам 50 л, що по кількості було меншим.

Отже, в другій половині 1950-х - першій половині 1960-х років відповідно до урядових постанов вчителі займали привілейоване становище в суспільстві. На відміну від інших категорій населення їм гарантувалося безкоштовне забезпечення паливом та освітленням. А для педагогів сільської місцевості також передбачалася повна оплата за орендоване житлове приміщення. Разом з тим комунальне забезпечення вчителів характеризувалося низкою недоліків, що були пов'язані з

обмеженістю держаних асигнувань. По-перше, сільські педагоги були вимушені доплачувати за проживання в орендованих квартирах. По-друге, норма виділеного вугілля вчителям надавалася несвоєчасно, низької якості та в недостатній кількості. Його вистачало лише на третину опалювального сезону. По-третє, норма гасу та грошова оплата за електроенергію не забезпечували належного освітлення вчительських квартир. По-четверте, педагоги зіштовхувалися із свавіллям місцевих органів влади, які самочинно зменшували норми палива та гасу. Всі ці чинники призводили лише до часткового задоволення комунальних потреб вчителів. Тому вони змушені були витратити щороку близько 20-24% річного заробітку на оплату за помешкання, опалення та освітлення. Враховуючи той факт, що для більшості освітян заробітна платня була єдиним джерелом доходів, ці додаткові витрати негативно впливали на їхнє матеріальне становище.

1. Романюк І. Українське село у 50-ті - першій половині 60-х років ХХ ст. / І.Романюк. - Вінниця: Книга-Вега, 2005. - 256 с.
2. Белова Н.А. Повседневная жизнь советских учителей: на материалах Костромской области: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.07 / Белова Наталья Андреевна. - Москва, 2011. - 19 с.
3. Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 - друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Л.М.Романець. - Черкаси, 2010. - 23 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.166, оп.15, спр.379, арк. 13.
5. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.8, спр.11454, арк. 30.
6. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО), ф.Р-2418, оп.1, спр.83, арк.121.
7. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф.Р-1199, оп.3, спр.16, арк.369.
8. ЦДАВО України, ф.Р-5098, оп.1, спр.95, арк. 104.
9. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4078, арк. 58.
10. Державний архів Донецької області (далі - ДАДнО), ф.Р-2997, оп.1, спр.214, арк.131.
11. ЦДАВО України, ф.Р-5098, оп.1, спр.95, арк.150.
12. ДАДнО, ф.Р-2997, оп.1, спр.214, арк. 132.
13. ДАЗО, ф.Р-2418, оп.1, спр.109, арк.79.
14. ДАЗО, ф.Р-2418, оп.1, спр.108, арк.38.
15. ЦДАВО України, ф.Р-5098, оп.1, спр.95, арк.33, 38.
16. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.10, спр.3487, арк.38.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДнО), ф.Р-4469, оп.1, спр.102, арк.21.
18. ДАДнО, ф.Р-2997, оп.1, спр.214, арк.132.
19. ДАДнО, ф.Р-4469, оп.1, спр.103, арк.21, 29.
20. ДАВО, ф.Р-1199, оп.3, спр.16, арк.299.
21. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.9, спр.1213, арк.128.
22. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.9, спр.1213, арк.129.
23. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.9, спр.1213, арк.129.
24. ДАВО, ф.Р-1199, оп.3, спр.8, арк.131.
25. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.9, спр.3729, арк.10.
26. ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.9, спр.2810, арк.56.
27. ДАВО, ф.Р-1199, оп.3, спр.16, арк.307.
28. ДАВО, ф.Р-1199, оп.3, спр.16, арк.37.
29. ДАВО, ф.Р-1199, оп.3, спр.22, арк.233 зв.
30. ЦДАВО України, ф.Р-5098, оп.1, спр.95, арк.102.
31. ЦДАВО України, ф.Р-5098, оп.1, спр.20, арк.29.
32. Державний архів Житомирської області, ф.Р-6409, оп.1, спр.11, арк.145.
33. ДАДнО, ф.Р-4469, оп.1, спр.14, арк.39.
34. ДАДнО, ф.Р-4469, оп.1, спр.103, арк.38.
35. ДАДнО, ф.Р-4469, оп.1, спр.103, арк.39.
36. ДАЗО, ф.Р-2418, оп.1, спр.163, арк.37.
37. ДАДнО, ф.Р-4469, оп.1, спр.103, арк.39.

References

1. Romanyuk I. Ukrayins'ke selo u 50-ti - pershij polovy'ni 60-x rr. XX st. / I.Romanyuk. - Vinny'cy: Kny'ga-Vega, 2005. - 256 s.
2. Belova N.A. Povsednevnyaya zhy'zn' sovetsky'x uchy'telej: na matery'alax Kostromskoj oblasti': avtoref. dy's. ... kand. y'stor. nauk: 07.00.07 / Belova Natal'ya Andreevna. - Moskva, 2011. - 19 s.
3. Romanecz' L.M. Vchy'teli zagal'noosvitnix shkil URSR pislyavoyennogo periodu (1945 - druga polovy'na 1950-x rokov): social'ny'j status ta povsyakdenne zhy'ttya.: avtoref. dy's. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 / L.M.Romanecz'. - Cherkasy', 2010. - 23 s.
4. Central'ny'j derzhavny'j arxiv vy'shhy'x organiv vlady' ta upravlinnya Ukrayiny' (dali - CzDAVO Ukrayiny'), f.166, op.15, spr.379, ark. 13.

5. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.8, spr.11454, ark. 30.
6. Derzhavnyj arxiv Zaporiz'koyi oblasti (dali - DAZO), f.R-2418, op.1, spr.83, ark.121.
7. Derzhavnyj arxiv Vinny'cz'koyi oblasti (dali - DAVO), f.R-1199, op.3, spr.16, ark.369.
8. CzDAVO Ukrayiny, f.R-5098, op.1, spr.95, ark. 104.
9. CzDAVO Ukrayiny, f.166, op.15, spr.4078, ark. 58.
10. Derzhavnyj arxiv Donecz'koyi oblasti (dali - DADonO), f.R-2997, op.1, spr.214, ark.131.
11. CzDAVO Ukrayiny, f.R-5098, op.1, spr.95, ark.150.
12. DADonO, f. R-2997, op.1, spr.214, ark. 132.
13. DAZO, f.R-2418, op.1, spr.109, ark. 79.
14. DAZO, f.R-2418, op.1, spr.108, ark.38.
15. CzDAVO Ukrayiny, f.R-5098, op.1, spr.95, ark.33, 38.
16. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.10, spr.3487, ark.38.
17. Derzhavnyj arxiv Dnipropetrovs'koyi oblasti (dali - DADnO), f.R-4469, op.1, spr.102, ark.21.
18. DADonO, f.R-2997, op.1, spr.214, ark.132.
19. DADnO, f.R-4469, op.1, spr.103, ark.21, 29.
20. DAVO, f.R-1199, op.3, spr.16, ark.299.
21. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.9, spr.1213, ark.128.
22. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.9, spr.1213, ark.129.
23. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.9, spr.1213, ark.129.
24. DAVO, f.R-1199, op.3, spr.8, ark.131.
25. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.9, spr.3729, ark.10.
26. CzDAVO Ukrayiny, f.R-2, op.9, spr.2810, ark.56.
27. DAVO, f.R-1199, op.3, spr.16, ark.307.
28. DAVO, f.R-1199, op.3, spr.16, ark.37.
29. DAVO, f.R-1199, op.3, spr.22, ark.233 zv.
30. CzDAVO Ukrayiny, f.R-5098, op.1, spr.95, ark.102.
31. CzDAVO Ukrayiny, f.R-5098, op.1, spr.20, ark.29.
32. Derzhavnyj arxiv Zhy'tomy'rs'koyi oblasti, f.R-6409, op.1, spr.11, ark.145.
33. DADnO, f.R-4469, op.1, spr.14, ark.39.
34. DADnO, f.R-4469, op.1, spr.103, ark.38.
35. DADnO, f.R-4469, op.1, spr.103, ark.39.
36. DAZO, f.R-2418, op.1, spr.163, ark.37.
37. DADnO, f.R-4469, op.1, spr.103, ark.39.

Кагальная М.В. Обеспечение коммунальными услугами учителей УССР во второй половине 1950-х - первой половине 1960-х годов

В статье на основе архивных документов раскрывается проблема обеспечения учителей УССР коммунальными услугами - жильем, квартирной платой, отоплением и освещением - во второй половине 1950-х - первой половине 1960-х годов. Показаны недостатки, которые существовали в этой сфере и негативно влияли на материальное положение педагогов.

Отримано 1.12.2013

ФОРМУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІТАЛІЇ В ПЕРІОД РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI-X ст.)*

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з особливостями формування і становлення латинської літератури на території Італії в період Раннього Середньовіччя. Виділена проблематика орієнтована на аналіз та висвітлення розвитку літературної традиції протягом VI-X ст. Крім того, в статті характеризується творчість низки найбільш відомих тогочасних письменників, теологів та істориків.

Переходячи до висвітлення й аналізу формування латино-лангобардської літератури в межах поширення християнської церковної традиції, необхідно відзначити, що наприкінці 60-х років VI ст. геополітична ситуація на теренах Західної Європи продовжувала змінюватись. Велике переселення народів перейшло у свою останню, завершальну стадію. У квітні 568 р. в Італію, на чолі великого племінного союзу германських, сарматських, болгарських і слов'янських племен, вторглися лангобарди (належали до слов'янської групи германців), витіснені з Півночі (Скандинавії) гепідами та аварами. Не купка озброєних воїнів, а цілі номади, з жінками та дітьми, керовані своїми вождями, заволоділи Італією (на той час нею управляв візантійський полководець Нарсес (555-568), ставленик імператора Юстина II), розселяючись на силоміць захоплених територіях. Варварські розселення узгоджувалися з незалежними від римських територіальних розподілів кровними та племінними зв'язками. Очевидно, як констатує І.Голєніщев-Кутузов, ніяких розподілів землі з підкореним місцевим населенням, як це робилося бургундами і остготами, не здійснювалося [73, с.130].

Навала, очолювана королем Альбоїном (565-573), супроводжувалась стратами і конфіскаціями майна й доволі швидко призвела до витіснення римських землевласників-латифундистів із захоплених лангобардами частин Італії. Падуя і Кремона були повністю знищені, Павія та Верона пограбовані. Варвари, як розповідається в *“Історії лангобардів”* Павла Диякона, *“убивали священників, грабували церкви, руйнували міста, винищували мирних жителів, зайнятих роботою на своїх полях”* [46, с.139]. За свідченням бургундського хроніста Марія з Аванша, *“перебита була значна кількість не лише знатних римлян (seniores), але й людей середнього статку”* [44, с.52].

В 594 р., коли лангобарди короля Агілґульфа (колишнього туринського герцога 591-616), після недовгого і з великими труднощами укладеного миру, знов підійшли до стін Риму, папа Григорій I (590-604) такими словами промовляв із церковної кафедри про тяжкий стан Італії: *“Усюди, куди поглянемо, - горе, звідусіль чути стогін і крик. Наші міста, наші твердині - в руїнах, поля спустошені, земля перетворена на пустелю. Не видно хлібороба в полі, нікого майже не залишилося в містах, а якщо хто й вцілів від винищення, то й ці поодинокі щодня і невпинно гинуть і гинуть від вбивств... Одні відведені в полон, інші скалічені, треті безжально вбиті - от що ми бачимо навколо себе... Рим, цей колишній володар світу - чим став він тепер? Покинутий своїми громадянами, пограбований ворогами, він тепер - лише купа руїн. Що сталося з його сенатом? Де народ його? ...Сенату немає, народ загинув і гине щодня, будинки в руїнах... І те, що ми нині бачимо в Римі, тепер повсюди - спустошення, руйнування і голод”* [25, с.91-92].

Конфіскація земель великих власників призвела до перерозподілу усього сільського населення, яке залежало від землевласників, і до збільшення кількості людей, особисто вільних, але залежних через поземельні відносини від латифундистів та магнатів. У цей розряд увійшли не лише колоні, римські раби, дрібні власники й орендарі, а й лангобардські альдії, лангобардські раби і лангобардські землевласники, які розорилися [73, с.131]. Разом з тим, потрібно зазначити, що лангобарди селилися переважно у сільській місцевості кровноспорідненими громадами фарами. Ці

*Закінчення. Початок статті див. у №XX журналу

фари були звільнені від податків; натомість римляни обкладалися і податками, і повинностями, й отримували статус підвладних *tributarii*. Земельні магнатерії були скасовані [81, с.275].

Різні верстви залежного населення поступово зливаються у загальну масу напіввільних “*оброчних*” власників. За їхній рахунок створюються та опиняються в руках світських і духовних осіб величезні “*майнові комплекси*” нерухомості, однак при цьому зберігаються дрібність господарства і розрізненість користування землею. Як показало вивчення науковцями-медієвістами джерел VI-X ст., різні форми земельних відносин і оренди розвивалися в лангобардській Італії “*майже винятково на римській основі, згідно римських юридичних норм*” [81, с.273]. Якщо за остготських королів була збережена структура римської адміністрації, лангобардське завоювання зруйнувало систему центрального державного управління. Керівні функції розподілились, і досить довільно, між герцогами (колишніми племенними вождями; найвпливовішими стали герцоги Павії, Фріуля, Мілана, Брешиї, Бергамо, Трієнто, Сполето, Падуй, Кремони і Мантуї), між королівськими намісниками (гастальдами) і дружинниками (газіндами). Всі вони переслідували не стільки спільні державні інтереси, скільки приватні корисливі цілі; урядова влада стає засобом особистого збагачення. Особливо страждало місцеве населення від насильств і бешкетувань мілітарних дружин, які мали право тримати не лише королі, принци та герцоги, але навіть приватні особи [81, с.275].

В жодній із заснованих варварами держав внутрішня роздрібленість згодом не досягла такого рівня, як в королівстві лангобардів. Єдність підривалася безперервною боротьбою між королями й могутніми герцогами, які протягом усього двохсотлітнього панування лангобардів у Італії виступали традиційними антагоністами королівської влади. Крім самого королівства (зі столицею в Павії), утворилися майже незалежні від павійських правителів герцогства Беневент і Салерно, які їх пережили, і котрі мали тісні зв'язки з візантійським чиновництвом у Південній Італії [96, с.37].

Серед істориків, зарубіжних та вітчизняних, дотепер немає однастайності у питанні про те, яким чином у процесі становлення феодалізму в Італії відбувався соціогенез германських і романських етнічних елементів. Незважаючи на низку наукових праць, присвячених проблемі ставлення германців до спадщини римської цивілізації, не можна не визнати, що перед сучасними дослідниками залишається “*велике поле діяльності, багато в чому - справжня цілина*” [96, с.14]. У цілому ж можна констатувати: сила римських традицій - плебейських, культурних, правових - була в пізньоантичній Італії настільки сильною, що з часом не могла не здійснити вплив на переможців і на процеси феодалізації італійського суспільства [73, с.130]. Навала лангобардів зруйнувала багато центрів латинської освіти і призупинила не менш, ніж на сторіччя, культурну діяльність в містах Північної та Центральної Італії. Одним з її наслідків був також занепад культури у західних провінціях Візантійської імперії [96, с.38].

Під кінець VI ст. під владою Візантії залишилися Равеннський екзархат - місцеперебування імператорського намісника, Рим із прилеглою до нього областю (т.зв. Римський дукат), Південна Італія та Сіцилія [96, с.35]. Однак сил візантійських гарнізонів було недостатньо, щоб захистити італійські міста і села від лангобардських загонів, які регулярно вторгалися у візантійські володіння й грабували мирне населення [96, с.36]. В 565 р. останній латинський поет, який належав до великої риторичної школи, Венанцій Гонорій Клементій Фортунат (народився біля Тревизо у 540 р.), залишає Равенну, де він здобув освіту, і вирушає у меровінзьку Галлію. Там Венанцій зустрічає людей, здатних розуміти його вчені вірші. Місцеве населення складається не лише із залишків галло-римської аристократії, але також із франків, які добре володіють латинською мовою. Навряд чи варто визнавати вірним свідчення Григорія Турського про повний занепад культури в Галлії у ті часи [26, с.101].

У Метці Фортунат складає гімн, де вітається перехід з аріанства у нікейство вестготської принцеси Брунгільди, а пізніше довгу епіталаму з нагоди її одруження з королем франків Сигебертом I (561-575). Італієць щедро розплачується поетичними дарунками з єпископами всіх франкських міст, які виказали йому гостинність, у тому числі з главою паризького кліру Германом. Фортунат був дружній з єпископом Туру Григорієм (540-594), навчав граматиці Хлотаря II (584-629), був близький із сімейством короля Хільперика I (561-584) [73, с.78]. Оточений турботами двох дам-черниць з королівського тюринзького дому, Венанцій майже

двадцять років прожив у Пуатьє (Ває), повністю присвятивши себе літературній творчості. Останній його вірш датується 591 роком. Помер він близько 600 р. єпископом міста, яке стало його другою батьківщиною [73, с. 78-79].

Більшу частину поетичної спадщини Венанція Фортуната становлять вірші з нагоди - епіталами, епітафії, вдячні гімни, послання й т.п. Від віршів Еннодія та сучасної йому поетичної "продукції" твори Фортуната відрізняються ліризмом і радісною просвітленістю. Поет з'являється у своїх віршах як людина чутлива та ніжна, сповнена милосердя й жалю. Зазвичай, він зв'язаний узами дружби і симпатії з тими особами, яким адресовані його віршовані послання [73, с. 79].

Прикладом може слугувати окрема присвята графу Бодегізилу, вміщена у поемі про королеву Теудехільду:

*"Навіть коли в убогих грудях я таїв би словесне море,
Граф Бодегізил, тебе я б не зміг вихвалити.
Благодіяння твої всі думки мої захопили,
І, забуваючи себе, бути я бажую твоїм.
Лише удостоївся я пізнати твій милостивий образ,
Мова твоя, немов слей, знов пожвавила мене.
Солодкою бесідою своєю наситив ти моє серце,
Удосталь годуючи його щедрими стравами слів.
Годують інших людей лише однією тілесною їжею,
Досита годуєш мене їжею духовною ти.
Так неможливо фалерн підсолодити ситою медовою,
Як тішить мою душу трапеза твоя.
Який втішливий ти для тих, кого здавна любиш,
Якщо мене за одну годину в друга свого перетворив?"* [20, с. 159].

Щирість і лірична окраса творів Фортуната, спрямованість їх до почуттів читача пояснюють значний вплив його поезії на французьких, ірландських та англійських поетів наступних століть, особливо Каролінзької епохи. Беда Досточтимий рясно цитує Венанція в трактаті "Художня метрика". Павло Диякон присвячує його пам'яті епітафію у віршах. Поетичні твори Венанція Фортуната знаходили собі читачів до кінця XI ст. Вони були надруковані у XVI ст. і мали значний успіх у поетів пізнього Відродження [101, с. 399]. Метричні форми Венанція, тим не менш, не відрізняються великим розмаїттям. Улюблений його розмір, яким він володіє з віртуозною легкістю, - дистихи. Сапфічні строфи, трохеїчні септенари і ямби зустрічаються у нього рідко. Крім метричних, він складав також ритмічні вірші [101, с. 399]. Фортунат був добре обізнаний у латинській християнській поезії, але грецької він, очевидно, не знав. Образи Фортуната свіжі, порівняння часто породжені власними реальними спостереженнями. Латина його відхиляється від класичної, в ній нерідко зустрічаються народні вислови й галльські діалектизми [101, с. 400].

Поема Фортуната про св. Мартіна являє собою віршований переклад Життя, складеного Сульпіцієм Севером (347-403). У дистихах поеми Фортунат вдається до гри словами, звукопису, користуючись для оформлення християнського сюжету традиційними прийомами латинської риторичної поезії. Печать століття лежить на цьому віршованому Житті, яке, за визначенням О. Шишкова буває у набагато більшому ступені, ніж його прозаїчне джерело, описом чудес, котрі творяться святим [100, с. 275].

У той час як Венанцій Фортунат мандрує містами Галлії, дивуючи кліриків і франків, які прилучаються до латинської культури, невимушеною легкістю своїх віршів та придбаною в равеннській школі ерудицією, інший утікач з Равенни, Магн Аврелій Кассіодор (480-575), сховавшись від тогочасного лихоліття у тиші римського маєтку поблизу Тарентської затоки, поринає у спогади і перепис стародавніх рукописів. Захоплений шанувальник римської державності, який спрямовував протягом декількох десятиліть політику остготських правителів Італії, в останні роки життя перетворюється на ченця-бібліотекаря, родоначальника багатьох поколінь антикварів, лібраріїв і скрипторів західноєвропейського Середньовіччя [65, с. 104]. Останній римлянин-інтелектуал заснував першу середньовічну майстерню письма, через діяльність якої реалізовував на практиці поєднання античних та християнських культурних

традицій [65, с.105]. Однак у цей найтяжчий в історії країни період, коли вона шматувалася лангобардами, взяв гору і утвердився інший напрямок; головним його надихувачем став єпископ Рима - вже згадуваний папа Григорій I [97, с.2]. Для цього напрямку Кассіодорова доктрина мирного співіснування різних ідеологій виявилась неприйнятною.

“До чого вся ця убогість мирських знань, - читаємо у Пролозі одного з Житій VII ст., - і яку користь можуть принести нам роз’яснення граматики, котрі здатні скоріше розбещити нас, ніж наставити на шлях істини? Чим можуть допомогти нам міркування філософів Піфагора, Сократа, Платона і Аристотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів - Гомера, Вергілія, Менандра - читаючи їх? Яку користь, запитую, принесуть християнській родині Саллюстій, Геродот, Лівій, історики-язичники? Чи можуть Гракх, Лісій, Демосфен і Туллій суперничати своїм ораторським мистецтвом із вченням Христа? У чому корисні нам вигадливі вигадництва Флакка, Солона, Варрона, Плавта, Теренція, Цицерона, Сенеки” [78, с.446].

Це напрямок середньовічної культури, який знаходив прихильників протягом усієї її історії, різко поривав з мирською язичницькою мудрістю, протиставляючи їй *“освічену невченість”* святих подвижників, наділених міцною вірою і християнськими чеснотами [67, с.19]. Латинська агіографічна література, яка досягла величезного поширення у VI-VIII ст., опікувалась звеличенням цього нового героя, покликаного до життя надзвичайним розвитком у ці сторіччя соціальних потрясінь і духовних переваг монастирського укладу. Наприклад, в одній лише Ірландії у VI ст. налічувалося до тисячі монастирів [99, с.184].

Мабуть, жоден з письменників раннього західного Середньовіччя не привертав до себе більшої уваги дослідників, ніж Григорій I. Йому присвячені численні дослідження дореволюційних вчених - Ф.Успенського [97], А.Пономарьова [87], А.Садова [95], В.Певницького [88], де містяться цікаві аналітичні твердження; деякі з них на концептуальному рівні не втратили свого значення й до нині.

Відомий радянський медієвіст О.Добіаш-Рождественська віддала кілька років праці вивченню найрідших кодексів з текстами Григорія, які зберігаються в рукописному відділі Петербурзької публічної бібліотеки. Літературна діяльність Григорія Двоєслова вплинула на розвиток різних жанрів середньовічної літератури, в першу чергу - латинської, крім того й на національних мовах. Особистість папи Григорія I та легенди, які створилися навколо неї, стали темою багатьох прозаїчних і поетичних творів, наприклад, поеми німецького мінезінгера кінця XII ст. Гартмана фон Ауе *“Григорій на камені”*, у якій було використано латинське Житіє, складене у Франції в IX ст. [73, с.136].

Найдавніші відомості про життя й діяльність Григорія містяться у десятій книзі *“Церковної історії франків”* сучасника папи, Григорія Турського, у другій книзі *“Церковної історії англів”* Беди Досточтимого (672-735) і в життєписах, написаних істориками Павлом Дияконом (720-797) та Іоанном (809-874) [73, с.136]. Григорій народився в 540 р. у старій римській патриціанській родині Аніціїв, кілька поколінь якої були пов’язані із Церквою (його пращур Фелікс IV був папою, а батько, як згодом і він сам, - одним із семи міських дияконів). У віці 30 років Григорій призначається імператором Юстином II (565-578) на посаду префекта Рима. Залишивши світську кар’єру, Григорій усамітнюється в монастирі, влаштованому ним у родовому палацці, де готується до місіонерської діяльності на Британських островах [73, с.137].

Ідея про навернення до християнства варварів володіла ним усе життя і стала однією з домінуючих у його письменстві. Більше шести років Григорій провів у Константинополі в якості папського апокрисіарія але всі його зусилля домогтися від Візантії допомоги Італії проти лангобардів виявилися безуспішними. Незважаючи на довге перебування у столиці Імперії, Григорій так і не вивчив грецької мови; за власним його визнанням, грецької він не знав [95, с.11].

В 590 р. римський сенат, клір і народ обирають його папою замість померлого від чуми Пелагія II (579-590). В епітафії Григорій названий *“консулом Божим”*; сам він говорив, що не знає, чи вважати себе єпископом чи світським правителем. *“У цей час, - писав він, відхиляючи недостатньо на його думку політично досвідченого і розумного кандидата на неаполітанську єпископську кафедру, - єпископ повинен вміти піклуватися не лише про порятунок душі, але й про зовнішню користь і безпеку пастви”* [25, с.109]. Папа бере на себе керівництво

національною обороною, розрахунками з військами, організацією міської міліції, втручається в область прав екзархів і військових трибунів, а також у дипломатію, вступаючи часто у сепаратні перемовини з лангобардами про умови миру і викуп полонених. Григорій, крім того, бере діяльну участь в організації оборони Неаполя, Південної Італії, Сардинії, Корсики та Сицилії, де існували величезні маєтки (патримонії) Римської Церкви, що забезпечували її потреби у продовольстві і які були матеріальною базою її могутності [97, с.28].

Григорій вітає улесливими посланнями сходження на престол візантійського імператора Фоки (602-610), простого центуріона, узурпатора, який розчистив собі шлях до влади кривавими злочинами, і одержує від нього визнання (в 602 р.) верховенства Риму над всією Західною Церквою [97, с.32-33]. До цього ж періоду бурхливої та різноманітної діяльності Григорія Двоєслова відносяться всі його твори: *“Гомілії на книгу Іезекіїля”* (593 р.), *“Діалоги про життя італійських отців”* (593 р.), коментарі на книгу Іова, розпочаті ще у Константинополі й завершені в 597 р., *“Пастирське правило”* і значна частина його обширного листування [88, с.150].

Першим самостійним опусом латинської агіології стало *“Житіє Павла Фіваїдського”* Ієронима, написане під впливом *“Життя святого Антонія”*, котре його автор, Св. Афанасій Александрійський (295-373), привіз у Рим близько 340 р. [93, с.134]. Навернення у християнство в IV-VII ст. германців (готів, франків, англосаксів, лангобардів) викликає потребу в літературі, доступній сприйняттю варварами, які звикли до епічних героїчних пісень та оповідей. Автори Житій, ліро-епічних гімнів агіологічного характеру і проповідники-місіонери починають користуватися прийомами народно-поетичної творчості. Відбувається процес взаємовпливу фольклору варварських народів і латинської літератури, взаємопроникнення сюжетів, образів, ідеологічних уявлень [93, с.134]. На час діяльності Григорія І латинський житійний жанр має вже певні традиції, які остаточно формуються у його творчості. *“Діалоги про життя італійських отців і про безсмертя душі”* [25] стають найпопулярнішим опусом Середньовіччя. Багато ситуацій з цієї книги та оригінальних епізодів будуть повторені в *“Золотій легенді”* Якого з Воратіні (XIII ст.), у Житіях Св. Франциска Асизького (1181-1226) та Св. Бернара Клервоського (1090-1153) і в аналогічних творах на латинській і національних мовах [83, с.80].

Для своєї історичної доби це була книга, безсумнівно, актуальна; вона торкалася тем, що хвилювали італійців VI ст. і цілком відповідала умонастрою епохи. Місце її дії - Італія, де панують готи, гуни, вандалі і лангобарди. Лише іноді дія переноситься за межі Італії, але і в цьому випадку головними героями розповідей Григорія виступають співвітчизники автора. У Північну Африку він вирушає слідом за єпископом Ноли Павліном і його співгромадянами, вивезеними у полон вандалами. В Іспанію він здійснює подорож, щоб розповісти про успішну місіонерську діяльність при дворі вестготських королів свого близького друга Леандра. Попередники Григорія на Римській єпископській кафедрі Іоанн II (533-535) і Агапіт I (535-536) творять чудеса у Греції під час короткої зупинки на шляху до Константинополя, куди відпливають із політичною місією до імператора Юстиніана [83, с.81]. Цілі *“Діалогів”* були певною мірою полемічні. Григорій відхиляє думку тих, хто вважав, що в тогочасній італійській дійсності перевелися герої та мученики у порівнянні з великою кількістю таких християн, які з'являлися в епоху гонінь. Понтифік створює образи подвижників свого часу - місцевих італійських святих, збуджуючи у читачів почуття, які можна назвати *“національно-патріотичними”*. Звеличуючи місцевих подвижників, Григорій надихався *“Діалогами”* Сульпіція Севера, де містилися захоплюючі похвали патрону Галлії Св. Мартіну [83, с.81]. Север порівнював першого галльського святого із пророками та апостолами і прямо говорив про свій намір довести, що його герой *“не лише дорівнює східним подвижникам силою чудотворень, а й перевіряє їх”* [43, с.305]. *“Діалоги”* Григорія, як і опус Григорія Турського, стали зразками для творів місцевої агіології, які з VII ст. почали масово з'являтися в різних європейських країнах [83, с.81].

Книга Григорія наповнена описом чудес, які творяться святителями-італійцями. Склі розкриваються, і з них починають бити джерела; ріки міняють свої русла; за молитвою сестри Св. Бенедикта Нурсійського (480-550) Схоластики, яка хоче продовжити побачення із братом, розверзається небо і потоки дощу з гуркотом грому та блискотінням блискавок падають на землю. Порожні посудини раптом наповнюються оливковою олією та вином; сліпі прозрівають,

хворі залишають у доброму здоров'ї свої ліжка; відрубана за наказом остготського короля Тотіли (541-552) голова єпископа Перуджи знов приростає до тіла й т.п. [25, с.239].

Все це відбувається у цілком реалістичних побутових умовах, і сусідить із живими історичними картинами. Щоб створити враження повної вірогідності часом цілком фантастичних розповідей, Григорій *“обсталяє”* свою розповідь з документальною докладністю. Він називає міста, селища, монастирі, де відбувалися описувані ним події та чудеса, вказує дати й імена людей, більшою частиною очевидців, чиїми повідомленнями він скористався [74, с.213]. Однак автор залишає за собою право стилістичної обробки зібраних ним даних. *“Попереджаю тебе, - говорить він своєму співрозмовникові Петру, - що при описі деяких подій я буду утримувати одну думку джерела, а при описі інших - і думку, і самі описи. Оскільки якби я став усе розповідати власними словами тих, від кого я почерпнув відомості, у моєму слові, як у письменника, вийшла б нерівність від внесення спрощеної неприкрашеної розповіді деяких осіб”* [25, с.189-190]. Григорій цінує у будь-якого автора *“ясність та вишуканість”* мови [25, с.190].

Літературознавці ХІХ і початку ХХ ст. любили писати про наївну простоту автора *“Діалогів”*, про його легковір'я та схильність до марновірств, поширених у те століття. Ці судження вірні лише частково, оскільки походили від ототожнення з письменником образів його оповідачів і героїв. При простодушності тону розповіді, *“Діалоги”* - твір аж ніяк не такий простий, як здається на перший погляд [77, с.203].

В *“Діалогах”* присутні мов би декілька планів завдяки тому, що все, що в них відбувається, подається через сприйняття різних за інтелектуальним рівнем і поглядом осіб. Автор послідовно й цілком свідомо прагне досягнення поставлених ним цілей, використовуючи для цього і свою письменницьку майстерність, і свій досвід проповідника. Він вміло виховує моральне почуття у читачів, виховує не стільки словесними сентенціями, скільки за допомогою живих і барвистих прикладів, здатних впливати на *“слабкі розуми, які не переконуються доказами”* [25, с.194]. Більш глибокому та витонченому проникненню в зміст, котрий пропонується, вчить голос автора, який коментує події. Так само, як у своїх проповідях, Григорій вдається у *“Діалогах”* до багатоголосся. Він надає можливості висловитися різним людям і думкам, потім терпляче їх розбирає, але останнім, завершальним акордом звучить голос проповідника, *“який змушує всіх прийти до прийняття однієї думки”* [77, с.23].

У століття, коли вбивства, грабунок та жорстокість стали повсякденними побутовими реаліями, Григорій створює образи людей, які жертвують своїм життям, щоб урятувати з рабства співгромадян, як Павлін з Ноли, або як Санктул, який своїм мужнім спокоєм під мечем ката дивує лангобардів і переконує їх відпустити на волю бранців. *“Яка сила любові, - підкреслює автор “Діалогів”, - надихала його серце, коли він неубоявся ціною своєї смерті врятувати життя інших?”* [25, с.201]. Григорій не був прихильником аскетичних надмірностей; його ідеалом залишалось поєднання піднесеного і споглядального життя з діяльним життям на землі. Однак більше його цікавили діяння святих, ніж їхній внутрішній світ, хоча в авторських коментарях він закликає звертати увагу не на зовнішній бік чуда, а на внутрішній [25, с.204].

По закінченні, *“Діалоги”* негайно були відіслані автором у Павію, лангобардській королеві Теоделінді, яка нещодавно прийняла католицтво. Багато епізодів книги не залишають сумнівів у тому, що Григорій Двоєслов розраховував на її поширення в середовищі завойовників Італії. За словами А.Смірнова, подвижники Григорія були *“справжніми героями в суто варварській традиції і кращих проповідників релігії духу серед чуттєвих напівдикунів не можна собі й уявити”* [92, с.340]. Вони незмінно здобувають перемогу над варварами, якщо не в цьому житті, то в майбутньому. У тремтінні від могутності їхньої влади, *“кровожерливі готи Цалла і Тотіла падають на землю й схилиють свої жорстокі шиї до стоп святих”* [25, с.232]. Бенедикт, сидючи *“приборкує лютість та змушує тріпотіти від страху лютого гуна Лжетотілу”*, а сам Тотіла (він найчастіше за інших варварів фігурує в *“Діалогах”*), спілкуючись із єпископами Сабіном, Кассієм та Руфіном, *“і бачачи їхні великі чесноти”*, упокорюється *“і вчиться прикладу лагідності”* у ведмеда, який замість того, щоб роздерти кинутого йому єпископа Карбонія, починає спокійно лизати ноги своєї жертви [25, с.241-243].

Всі герої Св. Григорія, за винятком одного єпископа Ноли, *“який володів даром красномовства і був добре обізнаний у світських науках”*, - люди часто зовсім неписьменні [25, с.247]. Ця обставина наполегливо підкреслюється святителем, і не лише по відношенню до людей простих. У другій книзі *“Діалогів”*, цілком присвяченій життєпису Бенедикта з Нурсії, сказано, що святий, який походив зі шляхетного сімейства, не захотів займатися вільними науками, які вивчав на вимогу батьків [25, с.248-249].

Мудрість серця цих *“невчених мудреців”*, їх *“освічене невігластво”* і словесна недотепність протиставляються *“нашому вченому знанню”*, тобто знанню освічених людей, до яких зараховує себе і автор. Не можна забувати про те, що сучасниками Григорій сприймався як людина надзвичайно освічена. Ісидор Севільський у творі про знаменитих мужів у захваті писав, що Григорій *“володів такою силою знання, що не тільки в його час не було нікого, рівного йому за вченістю, але й у наступні часи ніколи не буде”* [78, с.423]. Вторячи Ісидору, Ільдефонс Толедський із захопленням запевняв, що він *“перевірив Св. Антонія подвижництвом, Св. Кипріяна - красномовством, блаж. Августина - вченістю”* [78, с.423]. Ці гіперболічні судження можна пояснити загальним занепадом культури у VII-VIII ст.

Остання, четверта, книга *“Діалогів”*, являє собою поетичну подорож у *“поза межні”* області, започатковуючи довгий ряд середньовічних легенд-видінь, наприкінці якого стоїть *“Божественна комедія”* Данте Аліґ'єрі (1265-1321). Пекло та рай зображуються Григорієм у живих, доступних чуттєвому сприйняттю образах. І місце мучень, і житло праведних знаходяться поруч; їх відокремлює лише ріка, через яку перекинута невеликий міст. Детального зображення пекла і пекельних мук Григорій не дає. Пекельне полум'я ідентифікується ним із цілком матеріальним вогнем вулканів. Найважче з покарань - позбавлення надії [25, с.297].

Як помітив ще А.Пономарьов, для опису устрою небес Св. Григорій користується політичною римською термінологією. Мешканці їх називаються *“громадянами”*; вони утворюють *“духовну республіку”*, у якій янголи є консулами [87, с.312]. В есхатологічному вченні Григорія (воно знайшло своє відображення в *“Діалогах”* і в книгах *“Moralia”*) немає ні філософської, ні богословської струнності; воно багато в чому нечітке і втілене у формі оповідань та розповідей про чудесні явища з потойбічного світу. Погляди Св. Григорія Двоєслова визначили догматику західного Середньовіччя, але вони, разом з тим, демонструють ознаки стагнації богословської думки. Григорій спрощує і вульгаризує Августина, і з цим *“середньовічним августинізмом сполучає реалістичні уявлення народної релігії про історію світу, Божество, небо і пекло”* [93, с.158].

Латинська проповідь формується як оригінальний жанр у V-VI ст. Вона багато в чому відрізняється від грецького церковного красномовства. У ній немає ні парадоксальних догматичних міркувань добре обізнаних у діалектиці східних проповідників, ні жагучої сили їхнього викривального пафосу, ні особливих містичних глибин [73, с.143]. Її основна мета - релігійно-моральне виховання народів напівязичницької Європи, ознайомлення слухачів з елементарними приписами і сутністю християнства. Звідси, як зазначає І.Голєніщев-Кутузов, її спокійний практичний тон і увага до обставин реального життя, звідси її нехтування настільки улюбленими греками риторичними прикрасами, прагнення до простоти у викладі, бажання зробити думку проповідника доступною найнеосвіченішим розумам [73, с.143].

В *“Бесідах на Євангелія”*, в *“Гоміліях на Іезекіїля”* та ін. Св. Григорій відмовляється від ораторських прийомів античних риторів. Мистецтву проповіді, вмінню *“перейматися думками юрби, яка репетує; щоб потім сказати те, що могло би бути сприйняте неосвіченим народом і змусило усіх прийти до прийняття однієї думки”* [25, с.275], він вчиться у авторів біблійних книг, насамперед - у Екклесіаста. Проповіді Григорія носять характер повчальних бесід, в них відсутній ораторський пафос. Деяка їхня камерність, можливо, пояснюється тим, що Григорій не мав особливого ораторського хисту - відомо, що у нього був слабкий хворобливий голос і через часті нездужання він віддавав перевагу проповідям у письмовій формі [97, с.246].

У своїх проповідях папа Григорій I, тлумачачи тексти Старого і Нового завітів, часто вдавався до алегоричного методу. Алегорії його в цілому досить довільні та поверхневі. Так,

наприклад, в *“Moralia”* на книгу Іова, він пропонує бачити в Іові прообраз Христа, його дружину приймає за тріумфуючу хтивість і похить, в друзях бачить єретиків, а в семи синах Іова - сім дарунків Духу Святого. Втім, від подібного примітивного середньовічного алегоризму не міг звільнитися повністю і Данте. У Гоміліях на Іезекіїля (усього їх 22) автор тлумачить в апокаліптичному дусі таємничі видіння біблійного пророка, підтримуючи у своїй аудиторії - римлянах, котрі потерпають від чуми, повені, голоду і свавілля лангобардів, очікування кінця світу. Остання із проповідей цього циклу читалася в 593 р., під час облоги Рима Агілульфом (591-616), коли римляни з жахом спостерігали, як лангобардські воїни вели в полон їхніх співгромадян, зв'язаних мотузками за шиї [97, с.246]. *“Бесіди на Євангелія”* майже цілком були включені у *“Гоміліарій”* Павла Диякона, складений за наполегливою вимогою Карла Великого, і стали еталонними зразками для церковної проповіді. До книг Григорія зверталися не тільки латинські церковні письменники, але й письменники та поети цивільні. *“Діалоги”* були перекладені на грецьку папою Св. Захарієм (741-752) у середині VIII ст., церковнослов'янською - очевидно у XI ст., оскільки цей твір відомий авторам найдавніших слов'янських Прологів, французькою - в XII ст. [97, с.247].

Епістолярна спадщина Св. Григорія велика: збереглося близько 850 його листів, що є важливим джерелом для реконструкції культурної атмосфери епохи і подій італійської історії VI ст. [95, с.22]. Мова послань Григорія, як і інших його творів, відображає зміни, що відбулися в латинській мові Італії. Граматична правильність не мала для нього особливого значення. У своїй літературній практиці він виходив з переконання в тому, що мова змінюється та розвивається, і не пов'язана нормами класичної латини. Григорій вільно користувався новими висловами або надавав старим словам нового значення, вживав форми й конструкції, античним класикам невідомі. Григорій також не боявся різких, навіть часом вульгаризованих фраз, часто застосовував алегорії, що надали його мові переконуючої сили [95, с.22]. Крім іншомовних слів, він вживав і утворені з латинських елементів неологізми. З точки зору складу і значення слів, його словник частково античний, частково пізньолатинський; на ньому лежить печатка часу та папоцезаристської християнської ідеології [95, с.24].

Твори Св. Григорія свідчать про його коливання між класичною риторикою та повсякденною мовою, у яку дедалі відчутніше проникали варваризми. Якщо у Посланнях мова його іноді піднімається до риторичного рівня (і тоді він не уникає метафор, вишуканих компліментів, гіпербол та перебільшених зворотів), то у проповідях і діалогах, призначених для широкої аудиторії, він, з дидактичною метою, звертається до простонародної мови [95, с.24]. У творчості Григорія, крім того, відбувається повна заміна античної міфології біблійною. У *“Житті Григорія Великого”*, складеному римським дияконом Іоанном, говориться, що папа заборонив клірикам читати язичницьких письменників. Однак, незважаючи на свої декларації, сам Григорій І не уник запозичень з античної літератури, щоправда, запозичення ці, включені в систему іншого світогляду, зазнали у нього переосмислення [95, с.24-25].

Наприклад, у четвертій книзі *“Діалогів”* розповідається, зі слів знайомого автора, відома історія, що є безпосереднім повторенням розповіді Клеомена із сатиричного твору Лукіана із Самосати *“Любитель неправди або Невер”*. Клеомен розповідає, як він помер, і душа його опинилась перед владикою пекла, але той велів відслати її назад, оскільки служителі пекла переплутали; їм слід було привести в пекло не його, а тезку і сусіда Клеомена - коваля [25, с.290]. Якщо грецький язичницький письменник II ст. використовував цю жартівливу історію з пародійною метою, насміхаючись та глузуючи над релігійними марновірствами, то Григорій розповідає про неї з наївною вірою в її істинність [95, с.26]. Не спромігся він перебороти повністю спадщину античної культури і у своїй практичній діяльності церковного реформатора. У реформі богослужіння, яку здійснив Григорій Великий для *“уловлення душ”* в лоно Церкви, особлива роль приділялася музиці та церковному співу. Григорій влаштував у Римі спеціальну школу півчих (подібну школу створить згодом Карл Великий). Грегорианська школа церковної музики сприйняла музичні традиції язичництва і папі, який оголосив війну міфології античних поетів, самому довелося терпіти в месі звучання ритмів Катулла [77, с.204].

Навернення лангобардів 614 р. у католицизм (за короля Агілульфа) сприяло їхній асиміляції з корінним римським населенням і впливу на них культурних традицій переможеного народу. Лангобарди поступово засвоюють більш високу римську сільськогосподарську техніку, ремісничі навички та практику ведення торгівельних справ. Офіційною мовою лангобардського королівства стає латина. Навіть перший запис лангобардських законів - Едикт короля Ротарі (636-652) 643 р. був здійснений не на рідній германській мові, а саме латиною. Латинською мовою лангобарди з VII ст. користуються і для запису своїх хронік, і для богослужіння, хоча їхня власна мова, за свідченням Павла Диякона, ще наприкінці VIII - початку IX ст. була у вжитку [46, с.91].

У другій половині VII ст. зароджується лангобардська література латинською мовою. Близько 671 р. невідомий автор написав *“Походження лангобардського племені”*, що через сторіччя послужить важливим джерелом для іншого історика свого народу - Павла Диякона. Стефан Магістр у ритмічних віршах (складені близько 693 р.) вихваляв володаря Павії, короля Аріперта (692-697). Бенедикт Крісп (кінець VII - початок VIII ст.), архієпископ Мілана, перекладав віршами медичні твори. В 689 р. він склав у Римі епітафію англосаксонському королю, правителю Уессекса, Кедваллі (685-689), яку будуть згодом цитувати Беда Досточтимий і Павло Диякон [73, с.151]. Лангобардська національна самосвідомість, особливо в часи короля Ліутпранда (720-744), висловлювалась не германською, а латинською мовою, щоправда у формах, які різко порушували норми класичної граматики. З даного періоду збереглися цікаві ритмічні вірші про Мілан, сповнені місцевою патріотичною гордістю. Автор з милуванням ставиться до міських старожитностей римських часів і вихваляє похованих у Мілані святих [43, с.184].

Зрештою, процес романізації іноплемінних прибульців призвів до того, що, коли панування лангобардів у Італії добігло кінця, вони, як зазначили Віллані й Макіавеллі, не мали нічого чужоземного, крім імені; вони стали італійцями й утворили складову частину нації. Останні лангобардські королі та багаті герцогські двори Беневенто, Фріуля і Сполето давали притулок і захист вчителям граматики, історикам, поетам. Не можна не підкреслити, що і Павло Диякон, учень ритора Флавіана, і його молодші та старші сучасники - лангобардо-італійські письменники, були зобов'язані своєю освіченістю латинським школам Італії, які продовжували свою діяльність навіть у найважчі для італійців часи та здійснили суттєвий культуртрегерський вплив на завойовників.

Важливі наслідки для історії Італії та всієї Західної Європи доби Ранняго Середньовіччя мало, як відомо, арабське завоювання. Від 635 р. (підкорення Сирії) до кінця VII ст. араби заволоділи Палестиною, Месопотамією, Персією, Єгиптом і Північною Африкою. З 675 р. почалися систематичні напади на Іспанію. В 713 р. була проголошена влада каліфа в Толедо; далі почалася доволі тривала експансія арабів у Південній Франції. В 720 р. араби взяли приступом Нарбонну і оточили Тулузу. Перемога Карла Мартелла (715-741) при Пуатьє 732 р. врятувала Північну Францію від арабської навали, але боротьба із сарацинами тривала і в часи Карла I Великого (768-814) [73, с.152]. У цей період Середземне море втратило свій римський, вірніше візантійський, характер. З мирного моря, яке з'єднувало Захід зі Сходом, воно перетворилося на багато сторіч у військовий кордон. Мусульманський світ, який розкинувся від Алтаю до Піреней, півмісяцем охопив Європу. Араби захопили монополію на всі торговельні та культурні зв'язки Європи з Азією. Вони швидко прилучилися до грецької культури, однак їй не підкорилися (як германці - латинській). Релігійний фанатизм перешкоджав будь-якому органічному злиттю із царством ромеїв або романо-германським світом. У той же час араби сприймали культурні досягнення Персії та Індії. В економіці Західної Європи сталася глибока криза: потік золота зі Сходу припинився. Середні віки перейшли на срібну *“валюту”* [73, с.152].

За двісті років свого панування в Італії лангобарди не змогли створити потужної держави; й хоча їхні королі (починаючи від Ліутпранда та Ратіаса) значно зміцнили і розширили свою владу за рахунок могутності герцогів, а останній лангобардський король Дезідерій (756-788) прагнув об'єднати всю Італію, приборкати магнатів та герцогів, - перебороти руйнівні тенденції їм виявилось не під силу. Крім того, у них був впливовий і сильний супротивник в Римі - папа, який вступив у союз із франкськими королями. В 754 р. слабкому авангарду франків, на чолі з Піпіном I Коротким (751-768), вдалося розбити лангобардське військо. У другому поході Піпіна

справа обмежилася обходом лангобардської позиції біля Мон-Сенісу та облогою столиці лангобардських королів [73, с.153].

Засновник нової династії Каролінгів (Піпінідів) змусив лангобардів віддати папі Равеннський екзархат і Пентаполіс (Анконську Марку) - "*Спадщину святого Петра*", нібито даровану "*Святому Престолу*" римським імператором Константином I (цю легенду, як відомо, спростував у XV ст. італійський гуманіст Лоренцо Валла). Викликаний в Італію понтифіком Адріаном король франків Карл, син Піпіна, підтвердив цей "*дарунок*" [73, с. 153]. Після тривалої облоги Павії Карл захопив у полон короля Дезідерія і всю його родину, й прийняв титул короля лангобардів, поклавши край їхньому пануванню у Північній та Середній Італії. Франкське завоювання сприяло подальшій феодалізації лангобардського суспільства: росту великого землеволодіння, посиленню процесу закабалення залежного населення, встановленню системи феодально-ієрархічних відносин. Кожний похід Карла в Італію супроводжувався вивозом з країни великої кількості награваних цінностей, у тому числі й книжкових скарбів [73, с.154].

Після перемог над саксонцями, баварцями, аварами і походів з перемінною вдачею у Північну Іспанію, де на зайнятій раніше маврами території були утворені потужні марки з Барселонаю як політичним та економічним центром, Карл вирушив до Рима для захисту папи Лева III (795-816) від столичної аристократії, яка виступила проти нього [70, с.10]. В грудні 800 р; на Різдва, Римський первосвященик напівпримусово коронував Карла імператорською короною, після чого "*із вдячністю*" впав до його ніг. Таким чином, була відновлена Західна Римська імперія, яка припинила своє існування в 476 р. Духовний центр Імперії розташовувався в Італії, а столиця - у франкському Аахені. Титул імператора повинен був юридично санкціонувати верховну владу правителя над володарями великих територій, захоплених франками [70, с.11]. Згідно Верденському договору 843 р. Італію разом з імператорським титулом одержав онук Карла Великого Лотарь I (820-855). На середину X ст. династія (гілка) Каролінгів, яка правила в Італії, вимерла. У 961 р. Беренгарій II (950-961) зазнав поразки від германського короля Оттона I, в 963 р. потрапив до нього у полон, й до кінця життя перебував на засланні у містечку Вілле [70, с.11].

Держава Карла Великого трималася силою зброї. Відносини зі Східною Римською імперією залишались прохолодними. Візантійські імператори довго не визнавали варварську "*Західну імперію*". З маврами в Іспанії Карл Великий постійно ворогував. Однак з Гарун-аль-Рашидом (786-809), супротивником ромеїв, який від'єднався від халіфату іспанських емірів, Карл Великий підтримував досить жваві дипломатичні відносини. Західна Європа не мала військового флоту. Відрізана від морських шляхів на Близький Схід, Західна імперія була змушена експлуатувати земельні ресурси Північної та Східної Європи. Скарбниця Карла поповнювалася переважно шляхом військових грабунків, ніж за рахунок податків від зuboжілого населення або за допомогою торгівлі [92, с.377].

Своїх наближених Карл Великий зазвичай нагороджував землями поневолених племен. Він увів централізовану систему державного врядування, але поступово, за його спадкоємців, графи і маркграфі з чиновників ставали спадкоємними володарями довірених їхньому керуванню земель. Державна влада не могла забезпечити безпеку селян, які були змушені шукати захисту у сусідніх сильних землевласників. Зв'язок із центром слабнув, і вже наприкінці IX ст., за імператора Арнульфа (896-899), в Італії спостерігається суперництво окремих, майже незалежних керманичів [92, с.377]. Типовим для цього часу стало деспотичне правління Беренгарія I (899-924), праонука Карла Великого по матері, вбитого у Вероні в 924 р. З лангобардських герцогів зберегли відносну незалежність правителі вже згадуваних Беневенто і Сполето - буферних держав між Заходом і Візантією [81, с.464].

Не варто ані перебільшувати, ані применшувати значення Карла Великого для середньовічної західноєвропейської освіченості. Разом з тим, культурна політика Карла сприяла збереженню спадщини античної літератури. У скрипторіях, заснованих за його наказом, переписувалися рукописи латинських авторів, привезені зі сховищ Монте-Кассіно та Боббіо; він піклувався про виховання освічених людей у франкському середовищі, що мало позитивні наслідки для держав, які виокремилися з Імперії Карла - Німеччини та Франції; він залучив до

співпраці відомих вчених з Італії, Іспанії, Ірландії та Британії (ірландська й англосаксонська культури досягли розквіту саме у VII ст.) [81, с.464-465].

Необхідно відзначити, що запрошені в Аахен з Італії вчителі й поети були романізованими лангобардами або ж італійцями з лангобардських міст. Серед них Петро з Пізи, який з 783 р. перебував при дворі Карла і навчав грамоти самого короля франків; далі Павлін, патріарх Аквілейський (750-802), та Павло Диякон. Павлін Аквілейський був видатним поетом свого часу. Він писав головним чином ритмічні вірші з асонансами. Доречно підкреслити, що за Каролінгів ритмічна поезія досягла досконалості. Прикладом може слугувати виразний епічний вірш *“Про перемогу Піпіна, короля Італії, над аварами”*, створений 781 р. Не менш цікавою є пісня на смерть Карла Великого, написана з народними алітераціями у формі заплачки:

*“Зі сходу сонця до узбережжів західних
Плач стискає вірнопідданих серця.
Горе мені, грішному!
Народів ратних полчища заморські
Відвідав смуток, прикрість превелика.
Горе мені, грішному!
Римляни, франки, всі христілюбиві
Сумом сповнені, тяжким зітханням.
Горе мені, грішному!
Діти й старці, і святі єпископи,
І матрони плачуть про кончину кесаря.
Горе мені, грішному!
Не всихають їхні потоки слізні,
Весь світ ридає про загибель Карлову.
Горе мені, грішному!..”* [43, с.306].

Отже, немає сумніву в тому, що за латинською ритмічною літературою Раннього Середньовіччя стояла пісня, складена народною мовою германською або романською. Разом з тим, в епоху саме Каролінгів та Оттонів (IX-X ст.) зародилася західноєвропейська епопея на народних мовах, відома з пам'ятників XI та XII ст. [100, с.319]. В *“Історії лангобардів”* Павла Диякона містяться епічні легенди, які не створили в Італії епосу, але глибоко проникли в італійську літературу. Відгомін цих легенд можна знайти у Джованні Боккаччо (1313-1375), в ранній гуманістичній трагедії та у Альфієрі, зокрема, в легенді про Розамунду [77, с.213].

Серед італійців, які входили до складу *“інтернаціональної”* аахенської *“Академії”*, виділявся своїми різнобічними пізнаннями та даруваннями Павло Диякон. Він походив зі знатного лангобардського роду, одержав ґрунтовну всебічну освіту спочатку у Фріулі, потім у Павійській школі, де крім вільних наук викладалося правознавство. При дворі Дезідерія Павло виконував обов'язки нотарія, історіографа та вихователя доньки короля (згодом герцогині Беневенту) Адальперґ, яка стала однією з найосвіченіших жінок свого часу [74, с.171]. На її прохання фріульський вчений написав *“Римську історію”*, в основу якої поклав брев'ярій Євтропія, доповнений даними з історичних творів Орозія, Йордана, Фронтіна, Григорія Турського, Беди Досточтимого та ін. Виклад був доведений до кінця правління імператора Юстиніана. *“Римська історія”* Павла Диякона користувалася в середні віки популярністю і навіть витиснула з обігу сам брев'ярій Євтропія.

Після полону Дезідерія і загибелі держави лангобардів Павло, у віці 53 років, вступає у монастир Чівате. Тут він викладає в школі й перекладає віршами другу книгу *“Діалогів”* Григорія Великого - Житіє Бенедикта з Нурсії. *“Похід”* Павла Диякона на південь, у Монте-Кассінське абатство (близько 779 р.), був, очевидно, також викликаний міркуваннями політичного характеру - фріульським повстанням проти франків і репресіями, які почалися після нього [74, с.173]. Через кілька років він адресує королю Карлу (через Петра Пізанського) довге віршоване клопотання про помилування. У цьому посланні йдеться про важку долю, яка *“огорнула”* всю родину фріульського письменника. Його брат, котрий потрапив до Франкського королівства, вже довгі роки сидить у в'язниці; його невістка, вигнана з дому із чотирма дітьми, тягне

напівзлиденне існування; сестра, яка стала черницею, осліпла від горя та сліз. З великою щирістю та хвилюванням розповівши про нещастя рідних та про свою безмірну скорботу, поет молить Карла виявити милосердя [43, с.338]. Відкритість почуттів у цьому елегічному проханні незвична для стриманого відносно власних переживань Павла Диякона.

На кілька років лангобардський письменник потрапляє у коло культурних починань Карла Великого. За роки, проведені при дворі в Аахені (783-787), він створив чималу кількість епітафій багатьом дамам з королівської родини, акровіршів та послань; обмінювався з майбутнім імператором люб'язними віршованими епістолами (від імені Карла їх складав Петро Пізанський, оскільки сам Карл був неписемний); для підняття рівня проповідницьких навичок кліру створив за дорученням Карла хрестоматію (компендіум у двох книгах) кращих зразків церковного красномовства [74, с.174]. Прикладом і керівництвом для авторів серії праць з історії місцевих абатств та єпископств, що вдосталь *“тиражувалися”* у каролінзьку епоху, стане *“Історія Мецьких єпископів”* Павла Диякона. Для її складання італійський вчений опрацював велику кількість грамот та інших документів з єпископальних архівів [74, с.174].

Серед віршів Павла Диякона переважають морально-дидактичні та дескриптивні; в останніх змальовані пейзажі Італії, за якою поет не переставав сумувати в чужих краях. Поет щиро воздає хвалу природі Північної Італії; околиці ломбардського озера Лаго ді Комо здаються йому найчудовішим куточком землі:

*“Вічно весна над тобою: підперезаний ти дереном зеленим.
Ти перемагаєш мороз! Вічно весна над тобою!
Серед олив плодоносних оточений лісистою каймою,
Вічно багатий ти листям серед олив плодоносних.
Ось дозріває гранат, у садах твоїх радісно стигнучи,
У заростях лавра ховаючись, ось дозріває гранат.
Мирта куці запашині кистями струмлять аромати,
Радують блиском листя мирта куці запашині.
Запахом їх переміг, тільки-но з'явився персик,
Всіх же, звичайно, лимон запахом їх переміг”* [43, с.340].

Дослідник поетичної спадщини фріульського поета А.Смірнов вказував на зв'язок його творчості з Вергілієм та Овідієм, а також Євгенієм з Толедо, і особливо з Марціалом, рукописи яких привіз до двору Карла Великого іспанець (вестгот) Теодульф [92, с.338]. Не можна не відзначити спільності літературних симпатій поетів каролінзького гуртку. Його члени з'їхалися до столиці франкської держави з різних кінців Європи. Ця спільність виникала з єдиної системи середньовічної освіти. Їй хоча у переліку обов'язкових шкільних знань тієї епохи християнська література переважала над античною, класики займали в системі навчання чимале місце [92, с.340]. Без знання класиків не мислилась тогочасна освічена людина. З життєпису Алкуїна (735-804) відомо, що в дитячі роки, будучи вихованцем кафедральної школи Йорка, він з більшим задоволенням читав Вергілія, ніж Псалтир. І якщо суворий абат Алкуїн згодом забороняв своїм учням захоплюватися читанням *“Енеїди”*, то Алкуїн-письменник у трактатах [1, с.258; 2, с.259] і листах рясно цитував свого улюбленого поета, і наслідував йому у своїх віршах [3, с.265-268].

Ні дружні зв'язки в середовищі західноєвропейської вченої еліти, зібраної у Аахені, ні умовляння Карла залишитися не могли утримати Павла Диякона у Франції. Повертаючись до Монте-Кассіно, він відвідав рідне місто. За припущенням О.Добіаш-Рождественської, саме у Фріулі ним був підготовлений кодекс вибраних листів Григорія І, який призначався для абатства Корбі [76, с.137]. Рядки Вступу до листів написані, очевидно, рукою самого Павла і являють собою його єдиний, збережений до нашого часу автограф [76, с.139].

У тиші Монте-Кассіно, далеко від придворної марноти, Павло Диякон створює останній і найбільш значний свій твір - *“Історію лангобардів”*. Розповідь Павла охоплює історію його народу майже за два сторіччя: від появи в Італії - до кінця правління короля Ліутпранда. О.Добіаш-Рождественська доводила, що автор *“Історії лангобардів”* навмисно опустив історичну *“завісу”* дещо раніше трагічної розв'язки, закінчивши свою розповідь епохою саме Ліутпранда,

оскільки це лангобардський король “усіляко прагнув зберігати мир із франками”, у той час як останні лангобардські королі Айстульф і Дезідерій, із франками воювали [76, с. 140-141]. Її аргументи заперечував О. Вайнштейн, посилаючись на те, що сам Павло писав про намір продовжити свою працю, але не встиг це здійснити через передчасну смерть. Оскільки ряд фактів біографії автора “*Історії лангобардів*”, як і дата його смерті, залишаються невідомими, дане питання варто визнати відкритим; відзначимо лише, що міркування О. Добіаш-Рожественської є психологічно переконливішими.

“У безликій юрбі каролінзьких анналістів, з їх мертвим офіційним універсалізмом, - писала авторитетна радянська дослідниця, - і - з певного моменту - обов'язковим імперським ідеалізмом, Павло, син Варнефрида, історик переможеного й двічі розчавленого племені, видається виключенням, сповненим яскравого життя, з його палкими прихильностями сімейними та глибоким любовним почуттям рідної землі” [76, с. 142]. Для фріульського вченого характерний особливий інтерес до всього, пов'язаного з історією та переказами його рідного міста, той муніципальний патріотизм, який покликав до життя місцеву агіологічну літературу та хроніки, і який стане невід'ємною частиною свідомості багатьох поколінь письменників Італії [76, с. 142].

Павло Диякон широко залучав фольклорні та мемуарні матеріали, а також пам'ятники образотворчого мистецтва; включав відомості з історії Візантійської імперії та держави франків, з якими переплелися долі його народу й Італії. При описі подій минулого історик часом проектує в минуле сучасні йому реалії. В деяких сценах і характеристиках “*Історії лангобардів*” відобразилися особисті враження автора, його роздуми над побаченим та пережитим [76, с. 143]. У такому, достатньо об'єктивному ключі подається й інтерпретується своєрідний портрет неписьменного, “але гідного бути прирівненим до філософів” короля Ліутпранда, який викликає асоціації з “аахенським владикою”, котрий поступово, хоча й не без зусиль, долав латинську граматичну премудрість [76, с. 143]. У зображенні Павла його рідний Фріуль після набігу аварів за прапрадіда письменника походив на втихомирене франками заколотне місто кінця VIII ст. [76, с. 143-144].

Книги “*Історії лангобардів*” написані яскраво та жваво, порівняно гарною літературною латинською мовою. Незважаючи на наявні переваги, труду лангобардського історика бракує, проте, структурної цілісності. Присутні в ній і неминучі для середньовічного автора фантастичні етимології й легендарні розповіді, що є ознакою зростаючого впливу на історичні твори життійної літератури [70, с. 35]. Книги видатного італійського історика, разом із працями Григорія Турського [26], Ісидора Севільського [32] та Беди Досточтимого [13], заклали основи середньовічної історіографії.

Для розвитку латинського агіографічного жанру велике значення мала перекладацька діяльність римського ерудита Анастасія Бібліотекаря (810-879), одного з поодиноких західних письменників IX ст., яким не була далека візантійська освіченість. Він сприяв поживленню греко-латинських літературних зв'язків, систематично знайомлячи Захід з новою візантійською життійною літературою і творами грецьких істориків, зокрема Никифора Врїєннія, Георгія Пісиди, Георгія Синкелла, Лева Грамматика, Феодосія Мелітена, Іоанна Малали, Йосифа Генезія, Симеона Логофета, Феодана Континуата (Сповідника) [68, с. 69]. “*Тричасна хронографія*” Анастасія являє собою збірку матеріалів по всесвітній історії, занотованих із грецьких джерел (хронологічно від 277 р.). Вони призначалися для церковної історії, над якою працював сучасник і друг Анастасія, римський диякон Іоанн (залишилася ненаписана або втрачена). Пізніші італійські анналісти (X-XIII ст.) будуть часто вдаватися до “*Тричасної хронографії*” і запозичати з неї (як міланець Ландольфо) майже дослівно цілі розділи [68, с. 69].

У передмовах до своїх праць римський вчений обґрунтовував правила, якими керувався у своїй перекладацькій практиці. Він був супротивником буквалізму і вважав, що варто виходити з духу та змісту оригіналу, а не з літери. Вважаючи, що цим правилам не відповідає переклад Діонісія Ареопігита, зроблений у середині століття ірландцем Еріугеною, Анастасій Бібліотекар 875 р. почав новий переклад корпусу Ареопігитик, і тим самим обновили ідеї неоплатонізму в Західній Європі [68, с. 70].

Підвищений інтерес до особистості й творів Діонісія з боку короля Карла I Лисого (843-877) і його оточення пояснюється наступним: у Парижі в цей час панувало переконання в тому, що автор Ареопігитик - місцевий святий, пов'язаний з абатством Сен-Дені. Французькі королі

намагалися усталити цю легенду, використовуючи її для розширення свого впливу та престижу. Кожна спроба з'ясувати істину про Діонісія розглядалася як замах на честь і славу не тільки абатства Сен-Дені, а й усього Французького королівства. Римський інтелектуал стояв біля джерел цієї легенди; саме від його варіанта тексту Псевдо-Діонісія, присвяченого перекладачем Карлові Лисому, ведуть своє походження французькі середньовічні рукописи Ареопагітик [70, с.36].

Глибини філософської премудрості мало цікавили франкських королів, і коли папа Павел I (757-767) надіслав у дарунок Піпіну Короткому рукопис *“Про небесні ієрархії”* Діонісія Ареопагіта, при королівському дворі не знайшлося нікого, хто би міг прочитати і зрозуміти цей опус. Вишуканому подарунку Римського первосвященника не приділили належної уваги, і рукопис незабаром було втрачено [65, с.204]. У 827 р. король Людовик I Благочестивий (814-840) знов одержав твір Діонісія як цінний дарунок від візантійського посольства. У цей час в стінах абатства Сен-Дені зароджується легенда про тотожність автора твору *“Про небесні ієрархії”* з паризьким мучеником Діонісієм, і маловідомий філософ неоплатонівської школи перетворюється на одного з найшанованіших у Франції святих [65, с.204].

Мудрий та обачний ірландець Іоанн Скотт Еріугена (810-877), який присвятив Людовику свій переклад твору Діонісія Ареопагіта, у посланні до короля далекоглядно ухилився від визнання цієї ідентифікації, що почала входити в моду. Він обережно заявив, що не претендує на роль тлумача, а є просто перекладачем. Анастасій Бібліотекар, політично більш обізнаний і, оскільки перебував в курсі державних потреб та інтересів Франції (у молоді роки він був послом короля до Михайла III (856-867), імператора Візантії), вирішив за можливе цю версію підтримати [69, с.226].

Переклад Іоанна Скотта почав поширюватися у Франції без санкції Римського престолу. Це викликало серйозне невдоволення папи Миколая I Великого (858-867): останній дорікав Карлові Лисому за порушення встановленого звичаю. Понтифік зажадав одержати екземпляр перекладу для себе в Рим з метою його аналізу, й Іоаннові довелося давати пояснення. Текст Еріугени дійсно був нелегкий для розуміння, оскільки значну кількість грецьких філософських термінів він зберіг неперекладеними, не спромігшись знайти для них адекватних латинських, або ж створити нові шляхом словотворення [70, с.31]. Змушений надати пояснення важким філософсько-теологічним висловам, Еріугена повинен був проробити додаткову роботу зі зближення понять неоплатонічної філософії із християнською символікою. Коментарем ірландського мислителя надалі користувалося багато поколінь середньовічних книгарів при тлумаченні текстів Святого Письма в алегоричному та аналогічному сенсі, й він зіграв досить суттєву роль у формуванні усього комплексу духовно-моральних орієнтирів середньовічного релігійного світогляду [70, с.32].

Анастасій Бібліотекар, критикуючи переклад ірландця за буквалізм, за острах дати переклад-інтерпретацію і неминучу при такому методі втрату глибини та висоти грецької філософської думки, проте не міг не захоплюватись дивною вченістю ірландця, *“сина варварського народу”*, який прибув з віддаленого кінця світу, й ризикнув узятися за переклад настільки складного і темного тексту. Незважаючи на багато суворих слів, висловлених Анастасієм на адресу Іоанна Скотта, потрібно визнати об'єктивний характер його суджень про труд свого попередника, на підставі яких можна вважати, що римський ерудит був особистістю неабиякою, із широким культурним кругозором [73, с.161].

Зауваження Анастасія базувалися головним чином на розбіжностях перекладу Еріугени з текстом Діонісія Ареопагіта, який Анастасій привіз із Константинополя. Римлянин зіпоставив латинський текст ірландця з текстом знайденого ним рукопису (текст оригіналу сходиться до Св. Максима Сповідника та Скіфопольського єпископа Іоанна) і дав зведений латинський переклад, у який інтерполював відсутні у Еріугени частини. У супровідному посланні до Карла Лисого Анастасій писав, що його переклад більше відповідає грецькому тексту *“Про небесні ієрархії”* [69, с.237]. Саме в тій формі, яку надав Анастасій Бібліотекар відредагованому й доповненому ним перекладу ірландського вченого, трактату призначене було довге життя. Через рік, тобто у 876 р., Анастасій адресує монархові свою нову роботу, пов'язану з Діонісієм Ареопагітом, - переклад його грецького мартирія. У цьому творі чітко прослідковується тенденція остаточно ідентифікувати пізньоантичного письменника з місцевим паризьким святим [69, с.237].

Перекладацька практика Анастасія не завжди відповідала сформульованим ним принципам. Його латинські тексти *“Мучеництва Діонісія Ареопагіта”* - з грецького оригіналу патріарха Мефодія Константинопольського, *“Хронографії”* Феофана, Проповіді Феодора Студита про апостола Варфоломея і грецького Життя папи Мартіна I (649-655) рясніють буквалізмами й просто кальками, а також довільними перекладами, за яких випущеними з поля зору виявились цілі фрази оригіналу [69, с.238]. Російський медієвіст С.Неретіна, яка нещодавно опублікувала латинський переклад Анастасія, той, який служив оригіналом італійському ерудитові, а саме - грецький анонімний текст Життя Александрійського єпископа Петра, дійшла висновку, що Анастасій перекладав швидко і часом не розумів окремих висловів, або ж тлумачив їх невірно [85, с.313]. Однак ці дрібні погіршеності не можуть применшити значення перекладацької діяльності Анастасія Бібліотекаря.

Для історії культури Західної Європи важливу етико-світоглядну роль відіграв його переклад з грецької історії розповіді про знайдення мощів Св. Климента I Римського (88-97), написаної Кирилом Салонікійським, просвітителем слов'ян. На свідченнях саме Анастасія Бібліотекаря ґрунтуються значною мірою знання про те, як були перекладені на церковно-слов'янську мову Євангелія Кирилом, і літургійні тексти - Мефодієм [82, с.155].

Перу іншого вченого клірика другої половини IX ст., Іоанна Диякона, належить великий життєпис Григорія I у чотирьох книгах, який виділяється своєю джерельною ґрунтовністю на тлі тогочасної життійної літератури. Іоанн вивчив величезну епістолярну спадщину папи Григорія, котра зберігається нині в Римському архіві, і більш ранні Життя, одне з яких було складене Павлом Діаконом. У четвертій книзі опусу розглядається літературна діяльність Григорія, наводяться цікаві дані про використання його творів Ісидором Севільським і Бедою Досточтимим, про переклад *“Діалогів”* на грецьку мову [82, с.155]. Відповідно до вимоги жанру твір завершується розповіддю про чудеса, які святий творив після своєї смерті. У цій частині тексту важко визначити, що сходить до народних легенд, зібраних автором, а що є плодом його власної фантазії. Таким чином, якщо історична література Раннього Середньовіччя традиційно підпадала під сильний вплив агіографії, то на прикладі Життя Іоанна Диякона можна простежити і зворотний процес [93, с.148].

Кроком уперед відносно методів історичних штудій стала церковна історія Равенни історика наступного покоління - Агнеллія з Равенни (805-854). Серйозний і вдумливий дослідник, Агнеллій намагався критично оцінювати використані джерела - грамоти, булли, листи, аннали, епітафії та ін. З найбільшим захопленням виписані в *“Історії Равеннських архієпископів”* батальні сцени [9, с.248-249]; це доводить, що їхній автор - колишній військовий, котрий став кліриком, уважно читав *“Енеїду”*. Проте стиль і мова Агнеллія, Анастасія Бібліотекаря, Еріугени та інших письменників IX ст. вказує на загальний занепад граматичних знань.

Молодший сучасник Агнеллія, Андрій з Бергамо (813-878), продовжив до року смерті короля Карла Лисого *“Історію лангобардів”* Павла Диякона. Його твір, написаний близько 877 р., цікавий тим, що відображає народні вірування та легенди. У Андрія з Бергамо містяться перші повідомлення про напади на Італію арабів [101, с.481]. Історик беневентських лангобардів Ерхемперт з Монте-Кассіно (кінець IX ст.) писав також вірші на політичні теми. Латина його була суттєво романізована [101, с.482]. До того ж освіченого середовища південноіталійських лангобардів належав, імовірно, Ардерік з Беневенту, вірші якого датуються 830-870 рр. [101, с.485]. Протягом IX ст. створювалась колективними зусиллями декількох авторів й відома *“Хроніка Неаполітанських єпископів”*, важлива для історії Південної Італії [101, с.486].

Висвітливши особливості й тенденції західноєвропейського літературного життя IX ст., можна підкреслити, що латинська література у Франції цього періоду Ейнхард [60], Ноткер Заїка [39; 40; 41], Рабан Мавр [57], Нітхард [38], Отлох Еммеранський [42] була за рівнем фактології та історичного осмислення більш ґрунтовною, ніж в Італії. У X ст. в Італії був лише один видатний письменник, який являв собою яскраву індивідуальність, - Ліутпранд, єпископ Кремони (з 961 р.). Він народився близько 920 р. у Павії в знатній лангобардській, вже цілком романізованій родині й здобув у павійській придворній школі класичну освіту зі знанням давньогрецької мови.

Ліутпранд служив королю Беренгарію II Іврейському, який відрядив його в 949 р. з дипломатичною місією до візантійського імператора Константина VII Порфірогенного (913-959). Своє посольство Ліутпранд описав у шостій книзі історичного твору *“Антаподозис”* (*“Відплата”*), де є багато проникливих і гострих суджень про події 888-962 рр. у Візантії, Італії та Південній Франції [74, с.295].

“Антаподозис” написаний після того, як Ліутпранд, посварившись із королем Беренгарієм і його дружиною, перейшов на службу до Оттона I Великого (936-973). У передмові до третьої книги автор пояснює зміст назви, даної ним своєму твору, - його пером водили ненависть та спрага помсти, і він був сповнений рішучості розкрити перед усім світом ганебні діяння королівського подружжя Беренгаріїв. При германському дворі Ліутпранд робить велику політичну кар’єру, відіграючи роль посередника між королем і папою. Італійська політика Оттона за 960-964 рр. знайшла своє відображення у невеликому творі Ліутпранда *“Книга таємниць правління Оттона”* [74, с.297-298].

Завдяки пожвавленню політичних зносин обох імперій і політики пап, в ту епоху давньогрецька мова входить в моду при германському дворі та в Римській курії. Оттон використовував знання Ліутпрандом грецької й німецької мов та його дипломатичний хист, доручаючи різні, іноді досить *“специфічні”* доручення. Імператор Священної Римської імперії сподівався прибрати до рук італійський Південь за допомогою одруження свого сина на ромейській царівні [74, с.298]. Візантія зі свого боку вважала Південну Італію своєю сферою впливу, усіляко протидіяла проникненню туди германців, до того ж не могла примиритися із втратою Равенни і Римського дукату. Коли в 968 р. Оттон I відрядив Ліутпранда в Константинополь до імператора-узурпатора Никифора II Фоки (963-969), Ліутпранд мав там дуже важкі перемовини. По жодному з питань не вдалося дійти згоди; матримоніальні пропозиції родини Оттонів також були відкинуті. Ганебний прийом і проводи західних послів перевершили найгірші побоювання германського правителя [74, с.299].

Повернувшись до Німеччини, Ліутпранд вилив свою жовч у злому й дотепному памфлеті *“Звіт про посольство в Константинополь”* [35] - одному з блискучих гротескних опусів ранньої Середньовічної літератури. Ліутпранд був безсумнівно наділений сатиричним талантом. Обурений спогадами про пережиті у Константинополі приниження, він описав у карикатурному виді придворний церемоніал ромейів і грубо висміяв імператора Никифора, вередливу й неосвічену людину, яку у соборі Святої Софії православні архієреї блюзнярськи вітали урочистими й улесливими піснями. Залишаючи негостинну столицю Візантійської імперії, Ліутпранд розписав стіл та стіни свого житла епіграмами на недолугого імператора [74, с.299].

З однаковою легкістю Ліутпранд цитує у своїх творах 32 латинських поети - Вергілія, Ювенала, Катулла, Овідія - і грецьких авторів (Платона, Полібія, Лукіана, а також сучасних йому візантійських історіографів). Промови його персонажів, передані у віршах та прозі від першої особи, нагадують ораторські партії в історичних творах гуманістів XV ст. [77, с.221]. Ліутпранд виявляв глибоку зацікавленість у подіях, які він описував, і незмінно зберігав особисте й дещо упереджене ставлення до дійових осіб. Найбільш суб’єктивний з історичних письменників Раннього Середньовіччя, він, однак, набагато перевершує їх блиском та вишуканістю свого стилю. Великий досвід політичного діяча, посвяченого в усі таємниці державних відносин свого часу, у церковні справи та палацеві інтриги, з’єднався в його *“історичній публіцистиці із влучним письменницьким оком, іронічним розумом, широтою та незалежністю суджень”* [77, с.221]. Одночасно Ліутпранду властивий своєрідний лангобардо-італійський патріотизм. Це свідчить про те, що в епоху Каролінгів і Оттонів романізовані лангобарди, які користувалися латинською мовою як літературною, стали невід’ємною частиною нових італійських народностей, котрі поступово формувалися з середини V ст. [69, с.240].

Крім Ліутпранда, з кінця VIII до X ст. в Італії з’явилося ще кілька видатних письменників Ассер, Агобард Ліонський, Бенедикт Аньянський, Амвросій Аутперт. Характерний для цього часу підвищений інтерес до минулого можна пояснити прагненням людей Каролінзької епохи перебороти період дикунства і безпам’ятства VII ст. Підсилюється - особливо за останніх двох Оттонів (Оттона II (973-983) та Оттона III (983-1002) Людольфінгів) - ромейський вплив, що йшов не лише з Константинополя і Венеції, але також з Південної Італії. Втім, знання та викладання давньогрецької мови не були на належному рівні. З письменників цього періоду в Італії добре володіли нею лише

Анастасій Бібліотекар і той самий Ліутпранд [73, с. 169]. Дедалі більшого поширення з другої половини IX ст. одержує ритмічна поезія, зазвичай з асонансами або римами. Латинська мова навіть у кращих стилістів відрізняється достатньою кількістю суто романських форм. В літературі прослідковується відчутний зв'язок із фольклорною традицією; у записах цього часу зберігаються і перейдуть в італійську літературу народні оповіді, перекази та легенди. Літературна поезія, яка дійшла до нас, в епічному жанрі відрізняється значною кількістю ремінісценцій з Вергілія та латинських поетів IV-VI ст. У той же час в цей жанр проникають ритми, мотиви і образи з народної поезії, що залишається типовим і для середньовічної літератури XI-XIII ст.

Епоха Каролінгів і Оттонів стала важливою для наступних століть так само, як і скарбниця античної спадщини. Однак термінологія "*Відродження Каролінгів*" або "*Відродження Оттонів*" залишається умовною дефініцією. Зрештою, мова йшла лише про часткове відновлення культурних традицій, які похитнулися у VI-VII ст., відновлення в кордонах досить вузьких, які було би безпідставно порівнювати із широкими обріями італійського гуманізму XV ст. Доцільніше можна говорити про нагромадження елементів, які сприяли повільному переходу Західної Європи до культури Нового часу. Елементи ці посилювалися в епоху класичного Середньовіччя (XI-XIII ст.) і наприкінці Дудженто перетворилися у нову якість.

Узагальнюючи викладений і проаналізований у статті матеріал, необхідно констатувати наступне. З середини VI до середини VIII ст., коли тільки в деяких місцях Іспанії та Ірландії, котрі підтримували зв'язки з Візантійською імперією, ледь жевріли поодинокі осередки культури, Італія була огорнута "*варварським мороком*". Зрозуміло, що не всі культурні центри латинян були зруйновані вщент нашествиям германських варварів; збереглися або були невдовзі відновлені монастирі та єпископські резиденції. В Римі, Неаполі та на Сицилії продовжувалось, хоча і в обмежених обсягах, навчання юнацтва. Однак у порівнянні з першою половиною VI ст. культура Італії завмерла, і виявилось за необхідне пройти шлях у два століття, щоб нові завойовники, лангобарди, долучились до римської спадщини, відчули себе італійцями, сприйняли латинську мову як літературну і на ній почали вести свої хроніки, аннали і записувати свої легенди.

У VI ст. на терені Італії ще існували й функціонували старі античні риторичні школи, і саме в них здобували освіту видатні письменники, поети, філософи і теологи тієї епохи. Крім того, в цих школах ранньосередньовічні інтелектуали отримували ґрунтовні знання з латинської мови, вчилися нею досконало володіти, практикувались в ораторському мистецтві й риторичці. Зокрема, до плеяди видатних творців ранньої латинської літератури належать Сидоній Аполлінарій, Еннодій, Кассиодор, Боецій, Максиміан і навіть Римський первосвященик, папа Григорій I Великий. Поряд зі згаданими авторами виступає такий талановитий письменник, як Григорій Турський, хоча він вже не отримав класичної освіти, і внаслідок цього постійно порушував норми латинської мови.

Більшість західноєвропейських письменників VI-VII ст. були духовними особами і свою освіченість застосовували також на ниві духовного просвітництва та морального напучення своєї пастви, складаючи для неї статути й правила благочестя, духовно-етичні повчання, молитви, тлумачення до Біблії і переклади грецьких Отців Церкви. Зрозуміло, вони мусили розробляти іншу термінологію, користуватись іншою манерою викладу та іншими прийомами, оскільки усталені традиції старої римської літератури важко було адаптувати під християнську догматику та її світоглядні орієнтири. Латинські письменники VI-VIII ст. також не могли використовувати всієї тієї системи літературних образів, ідеалів, загальних місць і риторичних прийомів, якими щедро "*нагороджували*" їх язичницькі прозаїки й поети, адже вся ця система була наскрізь просякнута язичницькою міфологією. В даній, доволі складній з точки зору жанрової орієнтації, ситуації виникали літературні гібриди, яскравим прикладом яких можуть слугувати "*Три книги міфологічних оповідей*" Фульгенція, де до кожного міфу додано моральне напучення; для окремого напучення автор зазвичай використовував найфантастичніші етимологічні екскурси.

Разом з тим необхідно підкреслити, що цей складний тип "*синтезної*" літературної композиції послугував взірцем для багатьох пізніших середньовічних творів - наприклад, "*Римських діянь*", "*Моралізованого Овідія*" і т.п. Проте, найпоширенішим в цю ранню епоху західноєвропейської латинської літератури прийомом було чітке розмежування творів світських та духовних, причому духовні опуси почали поступово домінувати. На цьому тлі розвинулась і

т.зв. варварська латина; з VII ст. риторичні школи перестали відповідати потребам часу й почали замінятись духовними училищами при єпископатах, церквах і особливо при монастирях, кількість котрих безперервно зростала. В ці школи набирались юнаки, які готувалися стати духовними особами, кліриками. Курс навчання, необхідний для них, набув усталеності; в нього входило знання молитов і пісньоспівів богослужбового чину, котрий до того ж у дану епоху був ще не до кінця визначений, знайомство з біблійною історією та вміння наводити з неї деякі цитати для доказів основних положень християнського віровчення.

При строкатості і розмаїтті етнічного складу нових західних держав, Церква змушена була рахуватись і з тим, що для багатьох учнів у подібних школах сама латинська мова являла собою великі труднощі, а це у свою чергу призводило до формального заучення богослужбових текстів, іноді неправильно переписаних або невірно сприйнятих. Знання грецької мови на Заході на кінець VII - початок VIII ст. повністю відмирає. Одночасно, саме протягом VI-VII ст. формується двояке ставлення до творів старої римської літератури, з її язичницьким підґрунтям; це - або повне заперечення будь-якої язичницької літератури як аморальної та гріховної, або спроби "*витягти*" з неї окремі твори й цитати (т.зв. ексцерпції), які могли бути витлумачені як пророцтва або як докази неспроможності та хибності язичницької релігії, яку би форму вона не приймала.

Цим ставленням до неї й можна пояснити той факт, що після старань деяких письменників IV і V ст. втримати інтерес та любов до "*великого Риму*" й творів його уславлених авторів християнському соціуму виявилось важко; у VI та VII ст. цей інтерес падає, і перші ознаки відродження проглядаються лише на початку VIII ст. З іншого боку, літературна діяльність в Італії у цю епоху не припиняється остаточно. Навпаки, протягом VII-VIII ст. розвиваються нові літературні жанри, певною мірою продовжуючи жанри античної класичної літератури. Наприклад, адаптації й розвитку зазнали такі жанри як лірика, епос, буколіки, драма, діалог, алегорія, байка.

"*Каролінзьке відродження*" - це поняття належить до числа найбільш неоднозначних і певною мірою суперечливих в історії західноєвропейської літератури. В якому розумінні, в якому контексті можна говорити про "*відродження*" стосовно літературних явищ VIII-IX ст., і який зміст доречно вкладати в даний термін, про це й до сьогодні дискутують провідні вчені та фахівці. Тим не менш, дефініція "*Каролінзьке відродження*" вже давно увійшла в науковий обіг, і до виділеної епохи відносять літературну діяльність та творчість таких письменників, теологів і поетів з придворного оточення франкського короля та імператора Карла Великого, як Вергілій Марон, Граматик з Тулузи, Адельхард, абат Корбійський, Рабан Мавр, абат Фульди, Алкуїн, Муадвін, Ангільберт, Ейнхард, Ноткер Заїка, Теодульф, Амалій Трирський, Фрідугіс, Клавдій, єпископ Туринський, Смарагд Сент-Міхельський, Грімальд, абат Сент-Галленський, Петро Пізанський, Павлін Ноланський, патріарх Аквілейський, Павло Диякон.

Основними духовно-культурними та цивілізаційними центрами доби Каролінзького відродження за часів Карла Великого були Аахен, Норбонна, бенедиктинський монастир Монте-Кассіно, абатство Клюні, Аквілея та Ліон. Другим великим культурним осередком цієї епохи виступали Британія, зокрема Йоркська школа, та Ірландія. Вихідцем з Йоркської школи був Алкуїн; славу інтелектуалів у ті часи здобули знамениті ірландці - Дікуйл, Колумбан, Фарерах, Дунгал, Беда Досточтимий, Вілліброрд, Нітхард, Годескальк, Дуода, Седулій Скотт, Геральд. Третім осередком Каролінзького відродження стала готська Іспанія. Серед знаменитих іспанських вчених та письменників VIII-IX ст. можна згадати імена Агобарда, архієпископа Ліонського, Клавдія, єпископа Туринського, Теодульфа, єпископа Орлеанського та ін. Останнім великим культурним центром даної епохи була Галлія, батьківщина талановитого поета Ермольда Нігелла, і таких вчених, як Валафрид Страбон, Адальхард, абат Корбі, Дісла, абат Шелле, Хінкмар, архієпископ Реймський та ін. На середину IX ст. нові (монастирські) центри Каролінзького відродження сформувалися у Лорші, Рейхенау, Корвеї, Фер'єрі, Оксеррі, Турне та Реймсі.

Наступна епоха в історії середньовічної латинської літератури Італії пов'язана з т.зв. Оттонівською добою. Перша особливість оттонівської латинської культури, і зокрема літератури - її германська (з значною мірою саксонська) замкненість, несхожа на загальноєвропейську "*відкритість*" каролінзької культури. Причина ця полягала в тому, що німецька Церква усіма силами підкреслювала свій органічний зв'язок з германською королівською владою, й незалежність від Риму і решти латинської церковної "*мережі*".

Зрозуміло, і оттонівська культура X ст. починала з учеництва у іноземних або периферійних вчителів - з Лотарингії (де ще доживали свій вік ірландські ченці), з Італії (контакти з якою зміцнилися після одруження Оттона I з Адельгейдою), навіть з Візантії (звідки прийшов до Оттона II Феодан). Сам Бруно Кельнський, найвченіша людина оттонівського двору, одержав свої знання від Лотарингця Бальдерика Утрехтського, ірландця Ізраїля та італійця Ратхера Веронського (Люттихського). З найбільш відомих гуманістів та просвітителів Оттонівської доби можна згадати Ліутпранда Кремонського, Гунцо Наварського, Відукінда Корвейського, Матильду Кведлінбурзьку, Хротсвіту Гандерсгеймську, Удальриха Аугсбурзького, Бернгарда Гільдесгеймського.

Серед інших особливостей оттонівської культури і літературної традиції варто виділити, по-перше, її децентралізованість причина цього полягала в тому, що духовна діяльність за Оттонів зосередилась не при імператорському дворі, а в єпископських містах та новостворених монастирях; ніякої подоби "академії" Карла Великого в Німеччині у X ст. не існувало, по-друге, посилення в ній християнського моралістичного духу й послаблення античної світської етики: вергіліанський ідеал та ідеал біблійський могли мирно співіснувати лише за часів Каролінзького відродження, а не в аскетизованій оттонівській естетиці. Остання особливість оттонівської культури та літератури - її вченість і аристократизм, що об'єднує, а не роз'єднує, літературу доби Оттонів з набутками попереднього періоду. Зрештою, необхідно підкреслити, що ранньосередньовічна латинська література Італії (VI-X ст.) та латинська мова створили цілий пласт духовного, світоглядного і морально-етичного надбання, який у подальшому визначив шляхи інтелектуального, культурного та соціального розвитку західноєвропейської цивілізації.

1. *Алкуїн. Послание к королю* / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.258.
2. *Алкуїн. Послание к Коридону* / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.259.
3. *Алкуїн. Словопрение высокороднейшего юноши Пипина с Альбином Схоластиком* / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.265-268.
4. *Альдхельм. Загадки* / Альдхельм // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.206-208.
5. *Ангильберт. Карл Великий и папа Лев* / Ангильберт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.280-283.
6. *Ангильберт. Эклога к королю* / Ангильберт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.284-286.
7. *Анселл Схоластик. Видение Анселла Схоластика* / Анселл Схоластик // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.111-115.
8. *Амвросий Аутперт. Житие святых Палдона, Тасона и Татона* / Амвросий Аутперт // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.73-74.
9. *Агнелл Равеннский. Книга об архиепископах Равенны* / Агнелл Равеннский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.243-259.
10. *Агобард Лионский. Плачевное послание о несправедливостях к Манфреду, знатному придворному* / Агобард Лионский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.288-301.
11. *Агобард Лионский. Проповеди о вере и надежде* / Агобард Лионский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.301-302.
12. *Ассер. О деяниях Альфреда* / Ассер // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.404-415.
13. *Беда Достопочтенный. Церковная история народа Англов* / Беда Достопочтенный. - М.: Наука, 2007. - 503 с.
14. *Бенедикт Анианский. Послание к архиепископу Нибридию* / Бенедикт Анианский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.172-175.
15. *Бегство узника* // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.116-127.
16. *Бозиций. Утешение философией* / Бозиций. - М.: Синтагма, 2002. - 326 с.
17. *Валафрид Страбон. К Храбану Мавру, аббату Фульды, своему учителю* / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.325-326.
18. *Валафрид Страбон. Сапфические строфы* / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.328.
19. *Валафрид Страбон. Сопоставление невозможностей* / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.330.
20. *Венанций Фортунат. О королеве Теудехильде* / Венанций Фортунат // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.159.

21. *Венанций Фортунат*. Утешение Хильперика и Фредегонды / Венанций Фортунат // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.160-161.
22. *Винфрид-Бонифаций*. Огласительные беседы / Винфрид-Бонифаций // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.50-66.
23. *Видукинд Корвейский*. История саксов / Видукинд Корвейский. - М.: Наука, 1976. - 302 с.
24. *Геральд*. Вальтарий / Геральд // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.384-401.
25. *Григорий Великий*. Диалоги о житии и чудесах италийских отцов и о вечной жизни души / Григорий Великий. - М.: ЭКСМО, 2006. - 344 с.
26. *Григорий Турский*. История франков / Григорий Турский. - М.: Наука, 1975. - 321 с.
27. *Годескальк*. Песня Годескалька / Годескальк // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.317-319.
28. *Дуода*. Стихи к Вильгельму / Дуода // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.345-346.
29. *Дуода*. Наставительная книга Доданы / Дуода // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.350-351.
30. *Иоанн Скотт Эриугена*. На Дионисия Ареопагита / Иоанн Скотт Эриугена // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.359.
31. *Исидор Севильский*. Этимологии / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.199-201.
32. *Исидор Севильский*. История о царях готов, вандалов и свевов / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.196-198.
33. *Кассиодор*. Разное / Кассиодор // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.148-152.
34. *Кассиодор*. Об изучении наук божественных и человеческих / Кассиодор // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.153-155.
35. *Лиутпранд Кремонский*. Отчёт о посольстве в Константинополь / Лиутпранд Кремонский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.65-69.
36. *Максимиан*. Элегия V / Максимиан // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.129-132.
37. Молитва к Св. Геминиану об отвращении венгров от Модены // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.408.
38. *Нитхард*. История в четырёх книгах / Нитхард // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.302-306.
39. *Ноткер Заика*. Три брата и козёл / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.367.
40. *Ноткер Заика*. Послание к Соломону о пяти чувствах / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.368.
41. *Ноткер Заика*. Деяния Карла Великого / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.369.
42. *Отлох Эммерамский*. Книга об искушениях, переменчивой судьбе и сочинениях / Отлох Эммерамский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.148-150.
43. Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - 480 с.
44. Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - 444 с.
45. Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - 559 с.
46. *Павел Диякон*. История лангобардов / Павел Диякон. - М.: Наука, 2003. - 238 с.
47. Песнь об Аквилее, не заслуживающей восстановления // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.409-410.
48. *Ратхер Веронский*. Шесть книг предисловий или Агонистик / Ратхер Веронский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.49-54.
49. Руодлиб // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.130-145.
50. *Седулий Скотт*. На поражение норманнов / Седулий Скотт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.348.
51. *Седулий Скотт*. Словопрение Розы и Лилии / Седулий Скотт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.349-350.
52. *Теодульф*. Послание к королю / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.270-275.
53. *Теодульф*. О всех сословиях века сего / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.158-160.
54. *Теодульф*. О книгах, которые я любил читать, и о том, как выдумки поэта мистически толкуются философами / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.276-277.
55. *Фридулис*. О субстанции ничто и тьмы / Фридулис // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.221-226.

56. Хейтон. Видение Веттина / Хейтон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.333-340.
57. Храбан Мавр. Эпитафия Валахфриду Страбу / Храбан Мавр // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.229-242.
58. Хротсвита Гандерсгеймская. Дильций / Хротсвита Гандерсгеймская // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.83-84.
59. Эрмольд Нигелл. Прославление Людовика, христианнейшего Цезаря / Эрмольд Нигелл // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.309-314.
60. Эйнхард. Жизнь Карла Великого / Эйнхард. - М.: Терра, 1998. - 98 с.
61. Алексеев М.П. Литература средневековой Англии и Шотландии / М.П.Алексеев. - М.: Наука, 1984. - 378 с.
62. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы / Г.В.Аникин, Н.П.Михальская. - М.: Наука, 1975. - 410 с.
63. Бертельс К.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке / К.Э.Бертельс. - М.-Л.: АН СССР, 1948. - 245 с.
64. Бубнов И.М. Абак и Боэций / И.М.Бубнов. - Пг.: Восток, 1915. - XII, 205, IV с.
65. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры / П.М.Бицилли. - СПб.: Летний сад, 1995. - 263 с.
66. Гаспари А. История итальянской литературы / А.Гаспари. - М.: Тип-ия А.Сабурова, 1895. - Т. I. - XXXII, 768, IX с.
67. Грабарь-Пассек М.Е. Латинская литература от античности к средневековью (IV-VIII вв.) / М.Е.Грабарь-Пассек // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.7-21.
68. Грабарь-Пассек М.Е. Раннесредневековая латинская литература / М.Е.Грабарь-Пассек // История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.45-72.
69. Гаспаров М.Л. Каролингское Возрождение (VIII-IX вв.) / М.Л.Гаспаров // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.221-242.
70. Гаспаров М.Л. Латинская литература между Империей и папством (X-XI вв.) / М.Л.Гаспаров // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.9-37.
71. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников / А.Я.Гуревич. - М.: Наука, 1989. - 435 с.
72. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. - М.: Мысль, 1972. - 341 с.
73. Голенищев-Кутузов И.Н. Средневековая латинская литература Италии / И.Н.Голенищев-Кутузов. - М.: Наука, 1972. - 308 с.
74. Голенищев-Кутузов И.Н. Романские литературы / И.Н.Голенищев-Кутузов. - М.: Наука, 1975. - 343 с.
75. Добиаши-Рождественская О.А. Мастерские письма на заре западного Средневековья и их сокровища в Ленинграде / О.А.Добиаши-Рождественская // Труды Комиссии по истории знаний. - Л.: Соцэкгиз, 1930. - Вып.10. - С.7-25.
76. Добиаши-Рождественская О.А. Ранний фриульский минускул и одна из проблем жизни и творчества лангобардского историка VIII в. / О.А.Добиаши-Рождественская // Сборник статей по вспомогательным историческим дисциплинам. - Л.: ЛГУ, 1935. - С.135-148.
77. Жирмунский В.М. Средневековая литература как предмет сравнительного литературоведения / В.М.Жирмунский // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - М.: АН СССР, 1971. - Т.XXX. - Вып.3. - С.182-224.
78. Западноевропейская средневековая словесность / Под ред. Л.Г.Андреева. - М.: Наука, 1985. - 681 с.
79. История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.357-420.
80. Карсавин Л.П. Культура средних веков / Л.П.Карсавин. - М.: Гиперион, 2003. - Т.1. - 326 с.
81. Кудрявцев П.И. Судьбы Италии / П.И.Кудрявцев. - М.: 1-я Императорская тип-ия, 1889. - XIV, 571, III с.
82. Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - 205 с.
83. Мошанская О.Л. Религиозная литература средних веков / О.Л.Мошанская // Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - С.76-95.
84. Мошанская О.Л. Христианские мотивы в элегии "Странник" и в поэме "Видение Христа" / О.Л.Мошанская // Синтез культурных традиций в художественном произведении. Межвуз. сб. - Н. Новгород, 1996. - С.6-12.
85. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре / С.С.Неретина. - М.: Наука, 1994. - 357 с.
86. Ненарокова М.Р. Европейская школьная культура VIII-IX веков / М.Р.Ненарокова // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.22-47.
87. Пономарёв А.И. Собеседования Св. Григория Великого о загробной жизни в их церковном и историко-литературном значении. Опыт исследования памятников христианской агиологии и эсхатологии / А.И.Пономарев. - СПб.: СПбДА, 1889. - XXI, 364, V с.
88. Певницкий В. Св. Григорий Двоеслов - его проповеди и гомилетические правила / В.Певницкий. - К.: КДА, 1871. - XVIII, 230, III с.
89. Петерсон О., Балабанова М. Западноевропейский эпос и средневековый роман: В 4-х т. / О.Петерсон, М.Балабанова. - СПб.: Тип-ия Ф.Альшутлера, 1896. - Т.III. - XXV, 545, X с.
90. Рамм Б.Я. Каролингское Возрождение и проблемы школьной образованности в раннем Средневековье / Б.Я.Рамм // Учёные записки Ленинградского пед. ин-та им. М.И.Покровского, 1940. - Т.V. Исторический факультет. - Вып.1. - С.89-116.
91. Смирнов А.А. Средневековая литература Испании / А.А.Смирнов. - Л.: Наука, 1969. - 322 с.
92. Смирнов А.А. Из истории западноевропейской литературы / А.А.Смирнов. - М.-Л.: Наука, 1965. - 545 с.
93. Смирнов А.А. Клерикальная литература / А.А.Смирнов // История французской литературы: В 4-х т. - М.-Л.: АН СССР, 1946. - Т.1. - С.123-168.

94. Стеблин-Каменский М.И. Мир саги. Становление литературы / М.И.Стеблин-Каменский. - М.: Наука, 1971. - 305 с.
95. Садов А.И. Обзор языка папы Григория I (по его письмам) / А.И.Садов. - Пг.: Заря, 1916. - 185 с.
96. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке / З.В.Удальцова. - М.: АН СССР, 1959. - 502 с.
97. Успенский Ф.И. Церковно-политическая деятельность папы Григория I Двоеслова / Ф.И.Успенский. - Казань: КазДА, 1901. - XV, 331, VIII с.
98. Фортунатов А.А. Алкуин как деятель Каролингского Возрождения / А.А.Фортунатов // Учёные записки Московского гор-го пед. ин-та, 1941. - Т.3. Кафедры исторического факультета. - Вып. 1. - С.26-46.
99. Шайтан М.Э. Ирландские эмигранты в средние века / М.Э.Шайтан // Средневековый быт / Под ред. О.Добиаш-Рожественской. - Л.: Нива, 1925. - С.179-204.
100. Шишков А.М. Средневековая интеллектуальная культура / А.М.Шишков. - М.: Аргос, 2003. - 418 с.
101. Шишмарёв В.Ф. История итальянской литературы и итальянского языка / В.Ф.Шишмарёв. - Л.: Наука, 1972. - 514 с.
102. Штейн А.Л. История испанской литературы / А.Л.Штейн. - М.: АН СССР, 1976. - 536 с.

References

1. Alkuin. Poslanie k korolju / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.258.
2. Alkuin. Poslanie k Koridonu / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.259.
3. Alkuin. Slovooprenie vysokorodnejshego junoshi Pipina s Al'binom Sholastikom / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.265-268.
4. Al'dhel'm. Zagadki / Al'dhel'm // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.206-208.
5. Angil'bert. Karl Velikij i papa Lev / Angil'bert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.280-283.
6. Angil'bert. Jekloga k korolju / Angil'bert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.284-286.
7. Ansell Sholastik. Videnie Ansella Sholastika / Ansell Sholastik // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-HII vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.111-115.
8. Amvrosij Autpert. Zhitie svjatyh Paldona, Tasona i Tatona / Amvrosij Autpert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.73-74.
9. Agnell Ravnenskij. Kniga ob arhiepisopah Ravnny / Agnell Ravnenskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.243-259.
10. Agobard Lionskij. Plachevnoe poslanie o nespravdivostjah k Manfredu, znatnomu pridvornomu / Agobard Lionskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.288-301.
11. Agobard Lionskij. Propovedi o vere i nadezhde / Agobard Lionskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.301-302.
12. Asser. O dejaniyah Al'freda / Asser // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.404-415.
13. Beda Dostopochtennyj. Cerkovnaja istorija naroda Anglov / Beda Dostopochtennyj. - M.: Nauka, 2007. - 503 s.
14. Benedikt Anianskij. Poslanie k arhiepisopu Nibridiju / Benedikt Anianskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.172-175.
15. Begstvo uznika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-HII vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.116-127.
16. Bojecij. Uteshenie filosofiej / Boecij. - M.: Sintagma, 2002. - 326 s.
17. Valafrid Strabon. K Hrabanu Mavru, abbatu Ful'dy, svoemu uchitelju / Valafrid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.325-326.
18. Valafrid Strabon. Sapficheskie strofy / Valafrid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.328.
19. Valafrid Strabon. Sopostavlenie nevozmozhnostej / Valafrid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.330.
20. Venancij Fortunat. O koroleve Teudehil'de / Venancij Fortunat // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.159.
21. Venancij Fortunat. Uteshenie Hil'perika i Fredegondy / Venancij Fortunat // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.160-161.
22. Vinfrid-Bonifacij. Oglasitel'nye besedy / Vinfrid-Bonifacij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.50-66.
23. Vidukind Korsejskij. Istoriya saksov / Vidukind Korsejskij. - M.: Nauka, 1976. - 302 s.
24. GERAL'D. Val'tarij / GERAL'D // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.384-401.
25. Grigorij Velikij. Dialogi o zhitii i chudesah italijskikh otcov i o vechnoj zhizni dushi / Grigorij Velikij. - M.: JeKSMO, 2006. - 344 s.
26. Grigorij Turskij. Istoriya frankov / Grigorij Turskij. - M.: Nauka, 1975. - 321 s.
27. Godeskal'k. Pesnja Godeskal'ka / Godeskal'k // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.317-319.
28. Duoda. Stihy k Vil'gel'mu / Duoda // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.345-346.
29. Duoda. Nastavitel'naja kniga Dodany / Duoda // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.350-351.

30. Ioann Skott Jeriugena. Na Dionisija Areopagita / Ioann Skott Jeriugena // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.359.
31. Isidor Sevil'skij. Jetimologii / Isidor Sevil'skij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.199-201.
32. Isidor Sevil'skij. Istorija o carjah gotov, vandalov i svevov / Isidor Sevil'skij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.196-198.
33. Kassiodor. Raznoe / Kassiodor // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.148-152.
34. Kassiodor. Ob izuchenii nauk bozhestvennyh i chelovecheskih / Kassiodor // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.153-155.
35. Liutprand Kremonskij. Otchjot o posol'stve v Konstantinopol' / Liutprand Kremonskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.65-69.
36. Maksimian. Jelegija V / Maksimian // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.129-132.
37. Molitva k Sv. Geminianu ob otrashhenii vengrov ot Modeny // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.408.
38. Nithard. Istorija v chetyrjoh knigah / Nithard // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.302-306.
39. Notker Zaika. Tri brata i kozjol / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.367.
40. Notker Zaika. Poslanie k Solomonu o piati chuvstvah / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.368.
41. Notker Zaika. Dejanija Karla Velikogo / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.369.
42. Otloh Jemmeramskij. Kniga ob iskushenijah, peremenchivoj sud'be i sochinenijah / Otloh Jemmeramskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.148-150.
43. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - 480 s.
44. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - 444 s.
45. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - 559 s.
46. Pavel Diakon. Istorija langobardov / Pavel Diakon. - M.: Nauka, 2003. - 238 s.
47. Pesn' ob Akvilee, ne zaslužhivajushhej vosstanovlenija // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.409-410.
48. Rather Veronskij. Shest' knig predislovij ili Agonistik / Rather Veronskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.49-54.
49. Ruodlib // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.130-145.
50. Sedulij Skott. Na porazhenie normannov / Sedulij Skott // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.348.
51. Sedulij Skott. Slovprenie Rozy i Lilii / Sedulij Skott // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.349-350.
52. Teodul'f. Poslanie k korolju / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.270-275.
53. Teodul'f. O vseh soslovijah veka sego / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.158-160.
54. Teodul'f. O knigah, kotorye ja ljubil chitat', i o tom, kak vydumki pojeta misticheski tolkujuťsja filosofami / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.276-277.
55. Fridugis. O substancii nichto i t'my / Fridugis // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury VIII-IH veka / Otv. red. M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.221-226.
56. Hejton. Videnie Vettina / Hejton // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.333-340.
57. Hraban Mavr. Jepitafija Valahfridu Strabu / Hraban Mavr // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.229-242.
58. Hrotsvita Gandersgejskaja. Dul'cicij / Hrotsvita Gandersgejskaja // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.83-84.
59. Jermol'd Nigell. Proslavlenie Ljudovika, hristiannejšego Cezarja / Jermol'd Nigell // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.309-314.
60. Jejnhard. Zhizn' Karla Velikogo / Jejnhard. - M.: Terra, 1998. - 98 s.
61. Alekseev M.P. Literatura srednevekovoj Anglii i Šotlandii / M.P. Alekseev. - M.: Nauka, 1984. - 378 s.
62. Anikin G.V., Mihal'skaja N.P. Istorija anglijskoj literatury / G.V. Anikin, N.P. Mihal'skaja. - M.: Nauka, 1975. - 410 s.
63. Bertel's K. Je. Roman ob Aleksandre i ego glavnye versii na Vostoke / K. Je. Bertel's. - M-L.: AN SSSR, 1948. - 245 s.
64. Bubnov I.M. Abak i Bojecij / I.M. Bubnov. - Pg.: Vostok, 1915. - III, 205, IV s.
65. Bicilli P.M. Jelementy srednevekovoj kul'tury / P.M. Bicilli. - SPb.: Letnij sad, 1995. - 263 s.
66. Gaspari A. Istorija ital'janskoj literatury / A. Gaspari. - M.: Tip-ija A. Saburova, 1895. - T. I. - HHHIII, 768, IH s.
67. Grabar'-Passek M.E. Latinskaja literatura ot antichnosti k srednevekov'ju (IV-VIII vv.) / M.E. Grabar'-Passek // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.7-21.
68. Grabar'-Passek M.E. Rannesrednevekovaja latinskaja literatura / M.E. Grabar'-Passek // Istorija Vsemirnoj literatury. V 9-ti t. - M.: AN SSSR; Pushkinskij dom, 1989. - T. 2. Literatura Srednevekov'ja. - S.45-72.

69. Gasparov M.L. Karolinskoe Vozrozhdenie (VIII-IX vv.) / M.L. Gasparov // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S. 221-242.
70. Gasparov M.L. Latinskaja literatura mezhdu Imperiej i papstvom (H-HI vv.) / M.L. Gasparov // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-HII vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S. 9-37.
71. Gurevich A. Ja. Kul'tura i obshhestvo srednevekovoj Evropy glazami sovremennikov / A. Ja. Gurevich. - M.: Nauka, 1989. - 435 s.
72. Gurevich A. Ja. Kategorii srednevekovoj kul'tury / A. Ja. Gurevich. - M.: Mysl', 1972. - 341 s.
73. Golenishhev-Kutuzov I. N. Srednekovaja latinskaja literatura Italii / I. N. Golenishhev-Kutuzov. - M.: Nauka, 1972. - 308 s.
74. Golenishhev-Kutuzov I. N. Romanskije literatury / I. N. Golenishhev-Kutuzov. - M.: Nauka, 1975. - 343 s.
75. Dobiash-Rozhdestvenskaja O. A. Masterskie pis'ma na zare zapadnogo Srednevekov'ja i ih sokrovishha v Leningrade / O. A. Dobiash-Rozhdestvenskaja // Trudy Komissii po istorii znanij. - L.: Socjkgiz, 1930. - Vyp. 10. - S. 7-25.
76. Dobiash-Rozhdestvenskaja O. A. Rannij friul'skij minuskul i odna iz problem zhizni i tvorcestva langobardskogo istorika VIII v. / O. A. Dobiash-Rozhdestvenskaja // Sbornik statej po vspomogatel'nym istoricheskim disciplinam. - L.: LGU, 1935. - S. 135-148.
77. Zhirmunskij V. M. Srednekovaja literatura kak predmet sravnitel'nogo literaturovedenija / V. M. Zhirmunskij // Izvestija AN SSSR. Serija literatury i jazyka. - M.: AN SSSR, 1971. - T. HHH. - Vyp. 3. - S. 182-224.
78. Zapadnoevropejskaja srednekovaja slovesnost' / Pod red. L. G. Andreeva. - M.: Nauka, 1985. - 681 s.
79. Istoriya Vsemirnoj literatury: V 9-ti t. - M.: AN SSSR; Pushkinskij dom, 1989. - T. 2. Literatura Srednevekov'ja. - S. 357-420.
80. Karsavin L. P. Kul'tura srednih vekov / L. P. Karsavin. - M.: Giperion, 2003. - T. 1. - 326 s.
81. Kudrjavcev P. I. Sud'by Italii / P. I. Kudrjavcev. - M.: 1-ja Imperatorskaja tip-ija, 1889. - HIV, 571, III s.
82. Literatura i iskusstvo zapadnoevropejskogo Srednevekov'ja / Pod red. O. L. Moshhanskaja, N. M. El'chenko. - M.: Vlos, 2002. - 205 s.
83. Moshhanskaja O. L. Religioznaja literatura srednih vekov / O. L. Moshhanskaja // Literatura i iskusstvo zapadnoevropejskogo Srednevekov'ja / Pod red. O. L. Moshhanskaja, N. M. El'chenko. - M.: Vlos, 2002. - S. 76-95.
84. Moshhanskaja O. L. Hristianskie motivy v jelegii "Strannik" i v pojeme "Videnie Hrista" / O. L. Moshhanskaja // Sintez kul'turnyh tradicij v hudozhestvennom proizvedenii // Mezhdvuz. sb. - N. Novgorod, 1996. - S. 6-12.
85. Neretina S. S. Slovo i tekst v srednevekovoj kul'ture / S. S. Neretina. - M.: Nauka, 1994. - 357 s.
86. Nenarokova M. R. Evropejskaja shkol'naja kul'tura VIII-IX vekov / M. R. Nenarokova // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IX veka / Otv. red. M. L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S. 22-47.
87. Ponomarev A. I. Sobesedovaniya Sv. Grigorija Velikogo o zagrobnoj zhizni v ih cerkovnom i istoriko-literaturnom znachenii. Opyt issledovaniya pamjatnikov hristianskoj agiologii i jeshatologii / A. I. Ponomarev. - SPb.: SPbDA, 1889. - HHI, 364, Vc.
88. Pevnickij V. Sv. Grigorij Dvoeslov - ego propovedi i gomileticheskie pravila / V. Pevnickij. - K.: KDA, 1871. - HVIII, 230, III s.
89. Peterson O. Balabanova M. Zapadnoevropejskij jepos i srednekovyj roman: V 4-h t. / O. Peterson, M. Balabanova. - SPb.: Tip-ija F. Al'tshullera, 1896. - T. III. - HHV, 545, Hs.
90. Ramm B. Ja. Karolinskoe Vozrozhdenie i problemy shkol'noj obrazovannosti v rannem Srednevekov'e / B. Ja. Ramm // Uchjonye zapiski Leningradskogo ped. in-ta im. M. I. Pokrovskogo, 1940. - T. V. Istoricheskij fakul'tet. - Vyp. 1. - S. 89-116.
91. Smirnov A. A. Srednekovaja literatura Ispanii / A. A. Smirnov. - L.: Nauka, 1969. - 322 s.
92. Smirnov A. A. Iz istorii zapadnoevropejskoj literatury / A. A. Smirnov. - M-L.: Nauka, 1965. - 545 s.
93. Smirnov A. A. Klerikal'naja literatura / A. A. Smirnov // Istoriya francuzskoj literatury: V 4-h t. - M-L.: AN SSSR, 1946. - T. 1. - S. 123-168.
94. Steblin-Kamenskij M. I. Mir sagi. Stanovlenie literatury / M. I. Steblin-Kamenskij. - M.: Nauka, 1971. - 305 s.
95. Sadov A. I. Obzor jazyka papy Grigorija I (po ego pis'mam) / A. I. Sadov. - Pg.: Zarja, 1916. - 185 s.
96. Udalcova Z. V. Italija i Vizantija v VI veke / Z. V. Udalcova. - M.: AN SSSR, 1959. - 502 s.
97. Uspenskij F. I. Cerkovno-politicheskaja dejatel'nost' papy Grigorija I Dvoeslova / F. I. Uspenskij. - Kazan': KazDA, 1901. - HV, 331, VIII s.
98. Fortunatov A. A. Alkuin kak dejatel' Karolinskogo Vozrozhdenija / A. A. Fortunatov // Uchjonye zapiski Moskovskogo gor-go ped. in-ta, 1941. - T. 3. Kafedry istoricheskogo fakul'teta. - Vyp. 1. - S. 26-46.
99. Shajtan M. Je. Irlandskie jemigranty v srednie veka / M. Je. Shajtan // Srednekovyj byt / Pod red. O. Dobiash-Rozhdestvenskoj. - L.: Niva, 1925. - S. 179-204.
100. Shishkov A. M. Srednekovaja intellektual'naja kul'tura / A. M. Shishkov. - M.: Argos, 2003. - 418 s.
101. Shishmarjov V. F. Istoriya ital'janskoj literatury i ital'janskogo jazyka / V. F. Shishmarev. - L.: Nauka, 1972. - 514 s.
102. Shtejn A. L. Istoriya ispanskoj literatury / A. L. Shtejn. - M.: AN SSSR, 1976. - 536 s.

Боднарюк Б.М., Сандуляк И.Г. Формирование латинской литературы Италии в период Раннего Средневековья (VI-X ст.)

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями формирования и становления латинской литературы на территории Италии в период Раннего Средневековья. Выделенная проблематика ориентирована на анализ и освещение развития литературной традиции на протяжении VI-X вв. Кроме того, в статье характеризуется творчество ряда наиболее известных писателей, теологов и историков того времени.

НИКОЛАЙ II И РОССИЙСКО-ЯПОНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ в 1894-1904 гг.

В статье рассматривается роль Императора Всероссийского Николая II в нарастании напряжённости в российско-японских отношениях в 1894-1904 гг. Анализируются изменения, происходившие в дальневосточной политике царя, и степень проявления его личной воли в процессе соперничества с Японией за возможность получения контроля над Маньчжурией и Кореей.

Император Всероссийский Николай II Александрович (1868-1918) вступил на престол 21 октября 1894 г. На тот момент многие страны Дальнего Востока стали для Европы и США выгодными рынками сбыта фабричных товаров, а также ценными источниками сырья. Молодой российский император также имел намерения расширить сферу влияния своего государства в Восточной Азии. Главным соперником России в данном регионе стала Япония, которая под предлогом подавления вспыхнувшего в Корее крестьянского восстания направила туда свои войска и 25 июля 1894 г. без объявления войны начала военные действия против Китая.

Российские учёные-японисты начала XX в. описывали историю российско-японских отношений 1894-1904 гг. обезличено [3, с.64-70.]. Действующими лицами в их работах выступали Россия и Япония: “Россия должна была...”, “Япония не могла допустить...”, “Япония начала переговоры с Россией...”. Люди же, ответственные за принятие тех или иных решений, оставались неназванными. Такую позицию легко объяснить небольшим периодом времени, прошедшим с момента описываемых событий. Многие участники довоенных российско-японских переговоров находились в добром здравии и занимали высокие посты. Очевидно, что историки начала XX в., писавшие о российской дипломатии на Дальнем Востоке, не желали навлечь на себя гнев властей. Современные историки гораздо больше внимания уделяют личностям, фигурировавшим в тех или иных исторических событиях. В частности, профессор университета Аояма гакуин (Токио) П.Э.Подалко занимается исследованием многочисленных контактов членов царской семьи Романовых с японцами [18]. А современный российский военный специалист А.Б.Ширококорд, работы которого справедливо критикуются за чрезмерную публицистичность, при изучении российско-японских отношений в 1894-1904 гг. в довольно резких выражениях обвиняет Николая II в недалёковидности, приведшей к столкновению интересов Японии и России [26, с.38-76].

При написании данной работы были использованы такие источники, как документы Архива внешней политики Российской империи [1], опубликованные межправительственные соглашения [20; 22; 23; 24], дневник Николая II [8], дипломатическая переписка российских посланников в Токио [15; 17], воспоминания служивших на Дальнем Востоке дипломатов и военных офицеров [2; 4; 7; 12; 25; 30], материалы прессы конца XIX - начала XX века [5; 14; 28]. Методологическую основу исследования составили проблемно-хронологический метод и метод периодизации.

Дальневосточную политику Николая II можно разделить на следующие периоды:

- 1894-1897 гг. - декларирование российских интересов в Китае и Корее;
- 1897-1903 гг. - курс на силовое решение проблемы;
- 1903-1904 гг. - переговорный процесс между Россией и Японией и разрыв дипломатических отношений.

На момент вступления на престол Николая II российские интересы в Японии представлял посланник Михаил Александрович Хитрово (1837-1896). Первым секретарём российской миссии в Токио в 1894 г. был назначен Григорий Александрович де Воллан (1847-1916). Последний в своих мемуарах указывал на тревожные тенденции в развитии российско-японских отношений того периода. Согласно его записям, Россию в Японии не любили и боялись. Тем не менее,

многие российские офицеры были слишком откровенны в присутствии японцев. Осуждая легкомыслие российских военных моряков, Г.А. де Воллан писал о том, что японцы *“всегда держат камень за пазухой”* и *“даже покушение на Наследника Цесаревича [инцидент в Оцу 29 апреля 1891 г. - Е. К.] не открыло никому глаз”* [4, с.541-542]. Хотя после покушения японского полицейского на Николая Александровича в России ежегодно 29 апреля совершались благодарственные молебны за спасение [8, с.122, 146], на наш взгляд, маловероятно, что, вступив на престол, Николай II стал строить отношения с Японией под влиянием личной обиды. Он действовал в интересах своего государства, поэтому заполучение незамерзающего порта на Дальнем Востоке стало одной из ключевых задач его внешней политики.

Дальневосточные амбиции России вызывали негативную реакцию со стороны японского правительства, имевшего свои виды на земли Кореи и Китая. Для выяснения военного потенциала государства-соперника на Дальний Восток был командирован полковник К.И. Вогак, назначенный военным агентом при российских дипломатических миссиях в Токио и Тяньцзине. В период японо-китайской войны 1894-1895 гг. К.И. Вогак был командирован в японскую действующую армию. Туда же на время кампании из штаба Приамурского военного округа был направлен капитан М.А. Соковнин. В своих выводах оба военных агента были единодушны как в оценках низкой боеспособности Китая, так и в своих заключениях об отличной подготовке вооружённых сил Японии. В 1895 г. полковник К.И. Вогак и капитан М.А. Соковнин первыми среди профессиональных военных заявили о появлении в лице Японии опаснейшего противника России на Дальнем Востоке [6, с.501-502].

17 апреля 1895 г. в Симоносеки был подписан японско-китайский мирный договор, согласно которому Китай уступал Японии южную часть провинции Фын-тянь (Ляодун), остров Формоза, а также Пескадорский архипелаг. Кроме того, Китай обязывался уплатить Японии 200 млн. купинских лан (таэлей). Николай II при поддержке президента Французской республики Ф. Фора (1841-1899) и императора германского и короля прусского Вильгельма II (1859-1941) заявил протест против условий договора. Идея *“Тройственного вмешательства”* принадлежала министру финансов Сергею Юльевичу Витте (1849-1915), который имел значительное влияние на молодого императора [11, с.124-125].

25 сентября (7 октября) исполняющий обязанности министра иностранных дел Японии маркиз Сайондзи Киммоти (1849-1940) сообщил посланникам России, Франции и Германии о том, что японское правительство, приняв во внимание точку зрения, высказанную тремя державами, постановило сократить сумму контрибуции до 30 млн. лан и вернуть Китаю Ляодунский полуостров [17, с.421]. Российский посланник в Токио М.А. Хитрово сообщил эту информацию правительству своего августейшего государя, которое в свою очередь выразило *“удовольствие Правительству Его Величества Императора Японии по поводу этого нового доказательства мудрости и умеренности”* [15, с.64-65].

По свидетельству современника М.А. Хитрово офицера Генерального штаба М.В. Грулёва, российский посланник в Японии придерживался мнения о необходимости перенесения границ Российской империи к югу от Амура за счёт Китая [7, с.199]. М.В. Грулёв пытался убедить М.А. Хитрово в том, что это нерационально, ввиду отсутствия к югу от Амура каких бы то ни было естественных рубежей, в которые можно было бы упереть новую границу с Китаем. Тем не менее, посланник с трудом соглашался с этими доводами.

Тем временем в Россию под формальным предлогом участия в коронации Николая II прибыл китайский сановник Ли Хунчжан (1823-1901). 25 апреля он был принят царём [8, с.122]. Результатом приезда Ли Хунчжана в Петербург стало подписание Русско-китайского договора от 22 мая 1896 г., согласно которому в случае нападения Японии на русскую территорию в Восточной Азии либо на территорию Китая или Кореи договаривающиеся стороны обязывались поддерживать друг друга. Китайское правительство соглашалось на сооружение железнодорожной линии через китайские Амурскую и Гириинскую провинции, в направлении на Владивосток.

Коронация императора Николая II стала хорошим поводом для отправки в Россию и корейской дипломатической миссии во главе с Мин Ёнхваном (1861-1905), который был лично

принят императором. Во время аудиенции Мин Ёнхван передал просьбу своего монарха о российском протекторате над Кореей. Согласно мемуарам известного дипломата того времени Р.Р.Розена, Николай II удовлетворил просьбу, что, по мнению автора воспоминаний, стало фатальной ошибкой, допущенной из-за неопытности молодого царя. Двадцативосьмилетний царь воспринял просьбу о российском протекторате над Кореей лишь как признание собственной силы и величия, не заподозрив скрытой опасности [30, с. 125].

Позиции России и Японии по корейскому вопросу были закреплены 28 мая (9 июня) 1896 г. с подписанием протокола, согласно которому корейскому правительству рекомендовалось сократить расходы, а в случае необходимости прибегнуть к иностранным займам. Российское и японское правительства обязывались оказать Корею *“общими силами своё содействие”* [20, с. 159-160].

В 1896 г. в связи со смертью М.А.Хитрово [14, с. 557-558] в Токио был срочно откомандирован Алексей Николаевич Шпейер (1854-1916), который стал исполняющим обязанности поверенного в делах и по совместительству - первым секретарём миссии. Буквально сразу же после отправки А.Н.Шпейера в Японию министр иностранных дел России А.Б.Лобанов-Ростовский (1824-1896) предложил Николаю II перевести Алексея Николаевича в Корею, ввиду того, что деятельность российского поверенного в делах в Корею К.И.Вебера, который имел большое влияние на короля Кореи Кочжона (1852-1919), вызывала неудовольствие японского правительства. Новым посланником в Японии, согласно предложению министра, должен был стать Роман Романович Розен (1847-1921), который в 1875-1877 гг. служил вице-консулом в Йокогаме, в 1877-1883 гг. (с временной отлучкой в 1880 г.) - первым секретарём российской дипломатической миссии в Токио. Однако царь не поддержал это предложение, считая целесообразным пребывание К.И.Вебера в Корею.

Новый этап российско-японских отношений начался в 1897 г. с назначением на должность министра иностранных дел Михаила Николаевича Муравьёва (1845-1900), который поручил барону Р.Р.Розену, имевшему опыт работы в Японии, изучить политическую обстановку на Дальнем Востоке. После ознакомления с корреспонденцией между министерством иностранных дел и военным министерством Р.Р.Розен пришёл к выводу о высокой вероятности вооружённого конфликта с Японией. В своих мемуарах он вспоминал, что был очень удивлён оптимистичными сообщениями А.Н.Шпейера о состоянии российско-японских отношений [30, с. 142]. Если верить записям Р.Р.Розена, А.Н.Шпейер уверял министерство иностранных дел в том, что, несмотря на протесты с японской стороны, российское продвижение в Корею будет абсолютно безопасным. Высшее руководство во главе с Николаем II признало Р.Р.Розена более компетентным в вопросе российско-японских отношений, чем А.Н.Шпейер. Поэтому 4 февраля 1897 г. было осуществлено предложение уже покойного к тому моменту А.Б.Лобанова-Ростовского о переводе А.Н.Шпейера в Сеул и назначении Р.Р.Розена посланником в Токио.

Р.Р.Розен прибыл в Японию в августе 1897 г. Секретарь российской миссии в Пекине, который в это время проводил отпуск в Японии, вспоминал: *“В Токио я познакомился с только что прибывшим туда нашим посланником бароном Розеном... Необыкновенно широкий кругозор и выдающийся здравый смысл выделяли Розена из среды большинства его коллег. Тем не менее Розен остался до конца старого режима непонятым. В министерстве обыкновенно с ним соглашались лишь после того, как события подтверждали верность его оценки политической обстановки”* [25, с. 90].

В 1897 г. одновременно с назначением Р.Р.Розена в Японию был обновлён и весь дипломатический состав российской миссии в Токио. Первым секретарём стал С.А.Поклевский-Козелл, вторым секретарём - М.Андреев. Обоих Р.Р.Розен характеризовал как ценных помощников [30, с. 151]. На должности драгоманов были назначены А.К.Вильм и Г.А.Казаков, которые до этого на протяжении нескольких лет были студентами дипмиссии.

13(25) октября 1897 г. Р.Р.Розеном со стороны России и министром иностранных дел Японии Окума Сигенобу (1838-1922) было подписано соглашение [24, с. 289-293], согласно которому были снижены расценки на пересылку дипломатических телеграмм. В отличие от проблемы телеграфной связи, достичь консенсуса между Россией и Японией по корейскому

вопросу оказалось не так легко. Во время очередной встречи с Окума Сигенобу Р.Р.Розен узнал о том, что семь или восемь российских офицеров прибыли в Сеул, где должны были обучать солдат корейской армии. Данные действия были нарушением гарантий российского правительства, официально предоставленных японскому посланнику в Санкт-Петербурге Хаяши Тадасу (1850-1913), в том, что Россия не будет предпринимать каких-либо действий в отношении Кореи до прибытия Р.Р.Розена в Токио и заключения им дружественного соглашения с японским правительством. В ответ на претензии японского министра Р.Р.Розен заявил, что на момент его отъезда из Санкт-Петербурга российское правительство не имело намерений отправлять своих офицеров в Корею. Ситуация, когда министр иностранных дел Японии был лучше информирован об активности российских офицеров в Корею, чем царский посланник, выглядела, по меньшей мере, странной. В своих мемуарах Р.Р.Розен писал, что он не имел представления о том, что произошло в Санкт-Петербурге в связи с инцидентом отправки российских офицеров в Сеул. Роман Романович знал о существовании в военном министерстве плана отправки российских инструкторов в Корею, но на момент его отъезда из российской столицы этот план был отвергнут. Лишь по возвращении в Россию тремя годами позже барон узнал о том, что министру иностранных дел М.Н.Муравьеву удалось получить согласие императора Николая II на отправку в Корею совсем незначительного числа офицеров в надежде на то, что это не вызовет протестов с японской стороны. Открытым остаётся вопрос, почему об этом вовремя не сообщили Р.Р.Розену, который был назначен посланником в Японию главным образом для того, чтобы уладить спорные вопросы, связанные с Кореей. Дело завершилось тем, что вышеупомянутые офицеры были отозваны весной 1898 г. после занятия россиянами Порт-Артура (Люгунь-коу), где командующий эскадрой Тихого океана контр-адмирал Ф.В.Дубасов (1845-1912) под «прикрытием» 12-дюймовых орудий броненосцев «Наварин» и «Сисой Великий» и пушек крейсера «Россия» провёл непродолжительные переговоры с начальством местного крепостного гарнизона генералами Сун Цинем и Ма Юйкунем. С прибывшего из Владивостока парохода Добровольного флота «Саратов» на берег сошли первые русские воинские части. По такому случаю государь-император объявил Ф.В.Дубасову высочайшую благодарность за отличное выполнение возложенных на него поручений.

15(27) марта 1898 г. была подписана Российско-китайская конвенция, согласно которой император китайский предоставлял самодержцу всероссийскому порты Артур и Дальний (Далянь) в арендное пользование сроком на 25 лет. Это событие вызвало всплеск антироссийских настроений в японском обществе, в то время как кабинет министров Японии, со многими членами которого российский посланник был в дружеских отношениях, оценивал передачу Порт-Артура россиянам позитивно. Согласно записям Р.Р.Розена, правительству Японии было известно, что Россия искала незамерзающий порт, и оно надеялось, что, получив Порт-Артур, Николай II откажется от поисков подходящего порта на берегах Кореи [30, с.157]. Желая юридически определить статус Кореи и внести ясность в участие Японии и России в жизни королевства, японцы инициировали подписание протокола о независимости Кореи (13(25) апреля 1898 г.) [19, с.345-348], согласно которому российское и японское правительства взаимно обязались воздерживаться от всякого непосредственного вмешательства во внутренние дела этой страны. В случае обращения Кореи за помощью к России либо к Японии российское и японское правительства обязывались не назначать военных инструкторов и финансовых советников без предварительной консультации друг с другом. Признавая торговые и промышленные интересы Японии в Корею, российское правительство обязывалось не препятствовать развитию экономических отношений между названными странами.

Несмотря на положения подписанного договора, Корея продолжала оставаться в сфере интересов Николая II. Корабли российского военно-морского флота регулярно курсировали вдоль побережья Кореи, что стало причиной возрастания недовольства со стороны японских властей. Осенью 1899 г. один из офицеров российского флота (а именно, с флагманского корабля адмирала Хильдебранда) сошёл на берег в корейском порту Пусан и впутался в какую-то неприятную историю в чайном домике японской концессии. Известно, что он был задержан японской

полицией. После выяснения того обстоятельства, что задержанный был российским флотским офицером, его с извинениямипустили на корабль. В связи с этим инцидентом российский посланник в Токио получил телеграмму от министра иностранных дел М.Н.Муравьева, в которой тот приказывал Р.Р.Розену потребовать от Японии извинений за оскорбление российского офицера. Российский посланник сразу же обратился к министру иностранных дел Японии Аоки Сюдзо (1844-1914), который заверил Р.Р.Розена в том, что не был осведомлён об инциденте в Пусане, теперь же, получив такую информацию, немедленно прикажет расследовать дело. Р.Р.Розен телеграфом сообщил М.Н.Муравьеву основное содержание ответа японского министра. На следующее утро российский посланник получил телеграмму от адмирала Хильдебранда, полную оскорбительных высказываний в адрес японского правительства. Р.Р.Розен переслал эту телеграмму М.Н.Муравьеву, сопроводив её собственной телеграммой, в которой посланник попытался обратить внимание министра на необходимость ограничить свободу действий российских моряков на корейском побережье. На следующий день Роман Романович получил ответную телеграмму от графа М.Н.Муравьева, в которой тот информировал посланника о том, что император *“милостиво сообразовал”* назначить Р.Р.Розена посланником в Мюнхен [30, с.163]. То есть, ради сохранения чести российского флота (не вникая в подробности инцидента), Николай II смог пожертвовать опытным дипломатом, человеком, уважаемым как в России, так и в Японии, назначив его на гораздо менее значимый в политическом отношении пост. Не стремясь идеализировать Р.Р.Розена, отметим всё же, что на тот момент, благодаря его многолетнему опыту работы в Японии, связям в японских политических кругах, не было кандидатуры, более подходящей на должность посланника в Токио, чем Роман Романович. Тем не менее, новым посланником в Токио был назначен Александр Петрович Извольский (1856-1919) [18, с.64], который до этого служил первым секретарём российской миссии в Румынии, затем на аналогичной должности в Вашингтоне, был министром-резидентом в Ватикане, посланником в Белграде, а затем в Мюнхене. То есть, в сложный период российско-японских отношений царь назначил своим посланником в Токио довольно опытного дипломата (который впоследствии стал даже министром иностранных дел России (1906-1910), однако это был человек, не имевший опыта работы в Японии, не знакомый с особенностями дальневосточной дипломатии, а о корейско-маньчжурской проблеме А.П.Извольский до своего вступления в новую должность мог судить, скорее всего, лишь исходя из газетных публикаций. Всемирно известная газета *“The New York Times”* в номере от 16 сентября 1900 г. писала: *“Несколько недель тому назад появились слухи о подготовке Японией отправки своих войск на Корейский полуостров, что в Санкт-Петербурге расценивается как враждебный по отношению к России акт, противоречащий всем существующим договорам между царским правительством и Токио”* [28].

После скоропостижной смерти министра иностранных дел М.Н.Муравьева в 1900 г. С.Ю.Витте порекомендовал царю назначить на образовавшуюся вакантную должность Владимира Николаевича Ламздорфа (1845-1907). С 24 ноября по 4 декабря 1901 г. С.Ю.Витте и В.Н.Ламздорф провели неофициальные переговоры с одним из влиятельнейших политических деятелей Японии Ито Хиробуми (1841-1909), который предложил российскому правительству разделить сферы влияния на Дальнем Востоке: за Россией должна была остаться Маньчжурия (куда царские войска были введены в ходе подавления ихэтуаньского восстания), Япония же претендовала на получение свободы действий в Корее. Переговоры оказались безрезультатными, поскольку Николай II не допускал мысли о полном отказе от российского влияния в Корее. В сложившейся ситуации Токио стал искать союзников на случай возможного конфликта с Россией. Таким союзником стала Великобритания. 30(17) января 1902 г. правительства Великобритании и Японии подписали соглашение о взаимном признании независимости Китая и Кореи, при этом в документе декларировались особые интересы Великобритании в Китае, Японии - в Корее [22, с.526-530].

Обеспокоенное заключением англо-японского союза, российское правительство поручило посланнику А.П.Извольскому встретиться с министром иностранных дел Японии Комура

Дзютаро (1855-1911) для того, чтобы выяснить, остаются ли актуальными предложения, высказанные Ито Хиробуми в Санкт-Петербурге. В ответ на вопрос российского посланника барон Комура заявил, что Япония всегда стремилась найти взаимопонимание с Россией по корейскому вопросу и не планирует отказываться от этих намерений в будущем [29, с.78-79]. Тем не менее, по мнению А.П.Извольского, достижение компромисса между Россией и Японией было слишком маловероятным. Сохранить российские внешнеполитические интересы на Дальнем Востоке, полагал А.П.Извольский, можно путём нейтрализации Кореи при надёжных международных гарантиях. По мнению посланника, признание нейтралитета Кореи умерило бы японские аппетиты в регионе, содействовало бы международной стабилизации, хотя при этом возникли бы определённые ограничения для прямого распространения российского влияния на полуострове. Однако доводы А.П.Извольского не были поддержаны ближайшим политическим окружением Николая II [9, с.252-253]. Осенью 1902 г. А.П.Извольский в связи с семейными обстоятельствами подал прошение о переводе его на соответствующую должность в Европу. На пост посланника России в Токио вновь был назначен Р.Р.Розен.

27 октября 1902 г. Николай II провёл в Ялте совещание по вопросу о заселении полосы КВЖД. Там С.Ю.Витте отверг необходимость активности России в Маньчжурии, а для укрепления позиций на Дальнем Востоке министр финансов предложил построить исключительно по российской территории Амурскую железную дорогу. Царь не готов был полностью отказаться от экономического доминирования в Китае, поэтому предпочёл поддержать деятельность *“Безобразовской клики”*, организованной в начале 1898 г. с целью создания акционерного общества по эксплуатации естественных богатств Кореи и Маньчжурии. Военный министр А.Н.Куропаткин (1848-1925) предлагал не выполнять соглашение между Россией и Китаем от 26 марта (8 апреля) 1902 г. о выводе русских войск из Маньчжурии [23, с.538-545] и объявить о присоединении Северной Маньчжурии к России. Министр иностранных дел В.Н.Ламздорф настаивал на выполнении международных договоров, прежде всего об эвакуации войск из Маньчжурии [13, с.5].

Весной 1903 г. начался новый этап в развитии российско-японских отношений. 16 мая министр иностранных дел России В.Н.Ламздорф предложил Николаю II прозондировать в Токио возможности заключения соглашения между Россией и Японией. Царь одобрил идею, и В.Н.Ламздорф уже 17(30) мая уполномочил Р.Р.Розена искать договорённостей по корейскому вопросу. По мнению посланника в Токио, заключение соглашения с Японией возможно было лишь при условии отказа от активной политики россиян в Корее. Министр поддержал такую точку зрения, однако Николай II предложил вести переговоры заместителю на Дальнем Востоке адмиралу Евгению Ивановичу Алексееву (1843-1917), который был принципиальным противником заключения соглашения с Японией: он считал невыгодным для России обменять Южную Корею на Маньчжурию. Первый шаг сделала Япония - по поручению Токио посланник в Петербурге Курино Синитиро (1852-?) обратился к В.Н.Ламздорфу с предложением начать обмен мнениями по поводу Дальнего Востока.

Ввиду обострения ситуации вокруг дальневосточного вопроса царь по совету С.Ю.Витте и В.Н.Ламздорфа решил направить в Японию военного министра России А.Н.Куропаткина. 28 мая возглавляемая им миссия высадилась в японском порту Симоносеки, а 2 июня была организована деловая встреча А.Н.Куропаткина с маркизом Ито Хиробуми, который заверил министра в своей симпатии к России и в готовности работать для достижения межправительственного соглашения. По словам Ито Хиробуми, во время его встречи в Петербурге с Николаем II, царь сообщил, что не хочет разрыва с Японией и рад будет подписать с ней соглашение. Ито Хиробуми сказал А.Н.Куропаткину, что слова царя глубоко врезались в его память, однако, по мнению японцев, россияне нарушают интересы других наций в Маньчжурии. Ито Хиробуми также отметил то, что его, как и других японских политиков, тяготит неопределённость положения, занятого Россией на Дальнем Востоке, не только в Маньчжурии, но и в Корее.

В тот же день А.Н.Куропаткин передал Р.Р.Розену содержание его разговора с Ито Хиробуми, и министр с посланником вместе составили депешу государю-императору, где

говорилось о том, что в результате переговоров с представителями японской власти был сделан вывод о маловероятности столкновения с Японией в Маньчжурии при условии воздержания от активного вмешательства во внутреннюю политику Кореи [12].

30 июля 1903 г. Курино Синитиро передал В.Н.Ламздорфу японские предложения, главной идеей которых был обмен Кореи на Маньчжурию. За Россией Япония признавала лишь железнодорожные интересы, тогда как сама стремилась действовать в Корее практически без каких-либо ограничений. 5 сентября Курино Синитиро телеграммой сообщил министру иностранных дел Комура Дзютаро о своём разговоре с В.Н.Ламздорфом, в результате которого японский посланник узнал, что барон Р.Р.Розен получил приказ изучить предложения японского правительства и разработать встречные предложения, согласуя их с адмиралом Е.И.Алексеевым [27, с.19].

22 сентября Р.Р.Розен встретился в Порт-Артуре с Е.И.Алексеевым. Наместник сообщил барону о своей уверенности в неминимости войны и высказал предположение о возможном невозвращении Р.Р.Розена в Японию. Государю-императору была отправлена телеграмма о необходимости немедленного объявления войны с целью предупреждения подобных действий со стороны Японии. В столице с делом ознакомились В.Н.Ламздорф, А.Н.Куропаткин, а также морской министр Ф.К.Авелан (1839-1916), контр-адмирал А.М.Абаза (1853-1915) и сам царь. В полученном ответе сообщалось, что Николай II не допускает возможности для великой России объявить войну маленькой Японии.

Е.И.Алексеев настаивал на жёстком курсе по отношению к Японии, отказываясь уступать Корею. Он требовал от Токио объявить Маньчжурию вне сферы японских интересов, соглашаясь признать там лишь торговые права Японии. Р.Р.Розен считал, что японское правительство не примет условий адмирала. Ответ России, представленный Романом Романовичем 3 октября в Токио, строился на разведении корейского и маньчжурского вопросов. Его основной смысл состоял в предложении обменять Корею на полный отказ Японии от каких-либо действий в Маньчжурии [13, с.19]. Российские контрпредложения состояли в обоюдном отказе от претензий на территориальную целостность Корейской империи. Царь признавал за японским императором привилегированные интересы в Корее, обязывался не чинить препятствий коммерческой и промышленной деятельности японцев на полуострове, но требовал отказа обеих сторон от попыток использовать территорию Кореи в стратегических целях. Территорию Кореи на север от 39 параллели предлагалось признать нейтральной зоной, куда будет запрещён ввод войск обеим из сторон. Кроме того, Россия требовала от Японии признания своих интересов в Маньчжурии [27, с.23].

Во время переговоров Р.Р.Розена с Комура Дзютаро последний отметил признание Японией особых интересов России в Маньчжурии при условии уважения суверенитета Китая и прекращения попыток ограничить свободу коммерческой деятельности японцев в Маньчжурии. Предметом спора стала позиция, высказанная российским посланником, о том, что Россия не допустит вмешательства третьей стороны в её отношения с Китаем.

31 октября 1903 г. Р.Р.Розен сообщил Комура Дзютаро, что выдвинутые японцами предложения должны быть переданы для обсуждения российскому правительству. В связи с этим министр иностранных дел Японии приказывал посланнику в Петербурге встретиться с временно исполняющим обязанности министра иностранных дел России (в связи с временным отсутствием В.Н.Ламздорфа) и сообщить ему о том, что японское правительство признаёт маньчжурский вопрос исключительно вопросом российско-китайских отношений, но Япония имеет свои права и интересы в этом регионе. 20 ноября Р.Р.Розен информировал Комура Дзютаро о том, что адмирал Е.И.Алексеев отправил разработанные контрпредложения в Санкт-Петербург и переговоры могут быть продолжены лишь по получении дальнейших инструкций от царя и его советников. Реакцией японского министра стала отправка телеграммы мистеру Курино с приказом как можно быстрее встретиться с В.Н.Ламздорфом и попросить его о неотложном предоставлении инструкций российскому посланнику в Токио, поскольку правительство Японии было заинтересовано в ускорении хода переговоров. Однако В.Н.Ламздорф не удовлетворил просьбу и в телеграмме от 28 ноября Комура Дзютаро снова

приказывал японскому посланнику поспособствовать ускорению отправки инструкций для Р.Р.Розена. 4 декабря мистер Курино телеграммой сообщил барону Комура о том, что, по словам В.Н.Ламздорфа, министр сможет встретиться с императором только 8 декабря - тогда будет возможность отправить инструкции для барона Р.Р.Розена.

Наконец 28 ноября (11 декабря) Р.Р.Розен официально презентовал японскому министру иностранных дел проект договора, утверждённый российским правительством. В то время, как японцы на первое место среди своих предложений ставили требование признания независимости и территориальной целостности Китайской и Корейской империй, то россияне официально соглашались признать лишь корейскую независимость. Маньчжурский вопрос в проекте договора упомянут не был [27, с.41-42].

7(20) декабря 1903 г. морской агент А.И.Русин рапортовал помощнику начальника Главного морского штаба А.А.Вирениусу, что *“прошло уже почти десять дней со времени вручения российским посланником японскому министру иностранных дел, барону Комура, условий соглашения императорского правительства, и до сих пор нет никакого ответа, хотя сами японцы всё время твердили о спешности переговоров”* [21].

Во время встречи с российским посланником 21 декабря барон Комура указал на принципиальную разницу в определении территориальных границ сфер влияния на Дальнем Востоке в японских предложениях и в российских контрпредложениях. Японское правительство не соглашалось с пунктом о невозможности для него использовать территорию Кореи для стратегических целей.

25 января директор Азиатского департамента М.Г.Гартвиг (1857-1914) заверил посланника Японии в том, что российский ответ на последние японские предложения задерживается в связи с консультационным процессом между министерством иностранных дел и адмиралом Е.И.Алексеевым. Однако, по информации современника событий капитана I ранга Б.И.Бока, с 12 января российским посланникам в Токио, Пекине и Сеуле было приказано связываться непосредственно с Петербургом, в обход наместника царя на Дальнем Востоке [2].

15 января 1904 г. под председательством великого князя Алексея Александровича (1850-1908) состоялось совещание, на котором был намечен ряд уступок: Россия признавала права Японии в Маньчжурии вплоть до устройства селтльментов и отказывалась от нейтральной зоны в Корее. Николай II не присутствовал на совещании, но затем принял всех его участников по одному. На следующий день он сообщил В.Н.Ламздорфу, что Россия не может отказаться от нейтральной полосы, а Япония на неё не согласиться. Поэтому, по мнению царя, статью о нейтральной зоне следовало бы сделать тайной. Таким образом он надеялся удовлетворить самолюбие японцев и сохранить собственные интересы [16, с.222]. Однако Николай II не успел реализовать свой замысел. Японцы использовали медлительность россиян как повод для прекращения переговоров [13, с.18], о чём царю сообщили 24 января. Дневниковые записи императора в этот и последующие дни наводят на мысль о некоторой беспечности Николая II в отношении японцев: *“24-января. Суббота. Мороз начал усиливаться и дошёл до 13°. После завтрака поехали вдвоём на акварельную выставку. Вернувшись погулял. Стана обедала и провела вечер с Аликс. Поехал в театр. Шла очень интересная “Retour de Jerusalem”. Вечером получил известие о прекращении переговоров с Японией и о предстоящем отъезде её посланника отсюда!”* [8, с.130]. 25 января Николай II вновь делает записи о погоде, а также о своем присутствии на обеде, о завтраке, о прогулке в саду, о чаепитии. Среди прочего отмечает, что известий с Дальнего Востока не было. Утром 26 января царь провёл совещание по японскому вопросу, в ходе которого было решено не начинать войну первыми. Дневниковая запись Николая II за этот день повествует следующее: *“...Весь день находился в приподнятом настроении! В 8 часов поехали в театр... Вернувшись домой получил от Алексеева телеграмму с известием, что этой ночью японские миноносцы произвели атаку на стоявших на внешнем рейде “Цесаревич”, “Ретвизан” и “Палладу” и причинили им пробоины. Это без объявления войны. Господь да будет нам в помощь!”*. Даже после разрыва дипломатических отношений, инициированного Японией, император

всероссийский не мог поверить, что против его великого государства решиться выступить “какая-то Япония”. Царю ничего не оставалось, как издать манифест о начале войны с Японией. Документ гласил, что “*Нами [Николаем II - Е. К.] были приложены все усилия для упрочения спокойствия на Дальнем Востоке... Возбуждённые по сему предмету переговоры не были однако приведены к окончанию, и Япония, не выждав даже получения последних ответных предложений Правительства Нашего, известила о прекращении переговоров и разрыве дипломатических сношений с Россией... Японское Правительство отдало приказ своим миноносцам внезапно атаковать Нашу эскадру, стоявшую на внешнем рейде крепости Порт Артура... Мы тотчас же повелели вооружённою силою ответить на вызов Японии...*” [5].

Когда в 1855 г. были установлены дипломатические отношения между Россией и Японией, Симодским трактатом декларировались “*постоянный мир и искренняя дружба*” между двумя государствами [1, л.2-5]. Главной своей целью в сотрудничестве с Японией россияне признавали торговлю. Однако активных торговых контактов так и не было установлено. Для России огромным позитивным моментом заключения трактата 1855 г. стало появление дружественного государства у восточных границ. На протяжении полувека японцам и россиянам удавалось решать спорные вопросы путём переговоров. Так, при Александре II в 1875 г. был заключён трактат об обмене части острова Сахалин на гряды Курильских островов [1, л.11-14].

За период от установления дипломатических отношений между Российской и Японской империями и их разрывом в Японии сменилось два императора, в России - четверо. Ответ на вопрос о влиянии их личностей на состояние российско-японских отношений является неоднозначным. Николай II вступил на престол с довольно амбициозными планами по усилению влияния Российской империи в Восточной Азии, однако его дальневосточная политика потерпела крах, поскольку желание царя не отстать в борьбе великих держав за новые колонии не было подкреплено знанием способов достижения цели. Возможно, уверенности в своих силах придавал Николаю II успех “*тройственного вмешательства*”, последовавшего за подписанием Симоносекского мирного договора, когда Японии, победившей в войне с Китаем, пришлось отказаться от завоёванных привилегий под давлением России, Германии и Франции.

Затягивание российско-японского переговорного процесса в 1903 г. наблюдалось со стороны обоих государств. Промедление со стороны царского правительства было обусловлено верой в то, что крохотное, по сравнению с Россией, государство не осмелится начать войну против великой империи. В ходе предвоенных переговоров с Японией царь прислушивался к тем из своих советников, кто рекомендовал не уступать своих интересов, не идти на компромисс с Японией. Уступить в чём-либо маленькому и совсем недавно не имеющему своего голоса в мировой политике государству означало для Николая II потерять лицо перед правителями великих держав. Борьба за экономические блага, такие как, например, лесные концессии в Корее, была в данном случае менее значимой.

Несмотря на донесения российских дипломатов и военных агентов, служивших в Японии, Николаю II не удалось вовремя осознать мощный военный потенциал “*восточной соседки*” - государства, модернизация которого проходила чрезвычайно активными темпами. Таким образом, частично по вине царя и его советников, частично - по вине правительственных кругов страны Нихон - “*постоянный мир и искренняя дружба между Россией и Японией*” прекратили своё существование.

1. Архив внешней политики Российской империи, ф.150. Японский стол, оп.493, д.1982. Трактаты с Японией, л.2-14.

2. Бок Б.И. Завтрак у наместника / И.Б.Бок [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/port-artur/3.htm>

3. Ванденберг Х. Историческое развитие Японии / Х.Ванденберг // История Японии. Сб. историч. произведений / Под ред. И.А.Настенко. - М.: Русская панорама, 2008. - С.28-72.

4. Воллан Г.А. В стране восходящего солнца / Г.А.Воллан. - СПб-Москва: Издательство Вольф, 1906. - 566 с.

5. Высочайший манифест // Нива. - 1904. - №5.

6. Кудрявцев Н.А. Государево око. Тайная дипломатия и разведка на службе России / Н.А.Кудрявцев. - СПб.: Нева, М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. - 640 с.
7. Грулёв М.В. Записки генерала-еврея / Михаил Владимирович Грулёв. - М.: Кучково поле; Гиперборея, 2007. - 272 с.
8. Дневник Императора Николая II. - Берлин: Слово, 1923. - 276 с.
9. История Кореи (Новое прочтение) / Под ред. А.В.Торкунова. - М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); РОССПЭН, 2003. - 430 с.
10. Конрад Н.И. Япония. Народ и государство. Исторический очерк / Н.И.Конрад // История Японии. Сб. историч. Произведений / Под ред. И.А.Настенко. - М., 2008. - С.158-340.
11. Куланов А.Е. Россия и Япония: имиджевые войны / Александр Евгеньевич Куланов, Василий Элинарухович Молодяков. - М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. - 480 с.
12. Куропаткин А.Н. Дневник. С 27 мая 1903 г. по 6 июня 1903 г. / А.Н.Куропаткин [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Japan/XX/1900-1920/Kuropatkin_A_N/frametext.htm
13. Лукьянов И. Последние русско-японские переговоры перед войной 1904-1905 гг. / Игорь Лукьянов // Acta Slavica Japonica. - 2006. - Т.23. - С.1-36.
14. М.А.Хитрово // Исторический вестник. - 1896. - Т.LXV. - С.557-558.
15. Нота Российского Посланника в Токио Японскому Министру Иностранных Дел от 6(18) Октября 1895 года // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895-1905 гг. - СПб.: Тип. А.М.Менделевича, 1906. - С.64-65.
16. Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802-2002: В 3 т. - Т.3. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. - 419 с.
17. Памятная записка, переданная 25-го сентября (7 октября) 1895 года и. об. японского министра иностранных дел посланникам России, Франции и Германии // Романов Б.А. Очерки дипломатической истории русско-японской войны. - М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1947. - С.421.
18. Подалко П.Э. Япония в судьбах России: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX - начале XX века / П.Э.Подалко. - М.: Институт востоковедения РАН: Крафт+, 2004. - 352 с.
19. Правительственное сообщение, от 29 Апреля (11 Мая) 1898 года о независимости Кореи // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895-1905 гг. - СПб.: Типография А.М.Менделевича, 1906. - С.345-348.
20. Протокол по Корейским Дела, подписанный в Москве, 28-го Мая (9 Июня) 1896 года между Русским и Японским Правительствами // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895-1905 гг. - СПб.: Тип. А.М.Менделевича, 1906. - С.159-160.
21. Рапорт А.И.Русина А.А.Вирениусу. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Japan/XX/1900-1920/Rusin_A_I/1-20/13.phtml?id=11810
22. Соглашение между Великобританией и Японией, подписанное в Лондоне 30/17 Января 1902 года // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895-1905 гг. - СПб.: Тип. А.М.Менделевича, 1906. - С.526-530.
23. Соглашение между Россией и Китаем относительно Маньчжурии // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895-1905 гг. - СПб.: Тип. А.М.Менделевича, 1906. - С.538-545.
24. Соглашение между Российским и Японским Правительствами о понижении такс за дипломатические телеграммы. Подписано в Токио 13(25) Октября 1897 // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895-1905 гг. - СПб.: Типография А.М.Менделевича, 1906. - С.289-293.
25. Соловьёв Ю.Я. Воспоминания дипломата. 1893-1922 / Ю.Я.Соловьёв. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1939. - 416 с.
26. Широкопад А.Б. Япония. Незавершенное соперничество / А.Б.Широкопад. - М.: Вече, 2008. - 448 с.
27. Correspondence Regarding the Negotiations between Japan and Russia (1903-1904). - Tokyo. - 61 p.
28. In Foreign Lands // The New York Times. - 1900. - September 16.
29. Nish I.H. Korea, Focus of Russo-Japanese Diplomacy (1898-1903) // Asian Studies. - 1966. - 4:1. - С.70-83.
30. Rosen R.R. Forty Years of Diplomacy / Roman Romanovich Rosen. - London: George Allen & Unwin Ltd., 1922. - 315 p.

References

1. AVPRI, f.150. Japonskij stol, op.493, d.1982. Traktaty s Japoniej, l.2-14.
2. Bok B.I. Zavtrak u namestnika / I.B.Bok [Elektronnij resurs]. - Rezhim dostupa: <http://www.bibliotekar.ru/port-artur/3.htm>
3. Vandenberg H. Istoricheskoe razvitie Japonii / H.Vandenberg // Istorija Japonii. Sб. istorich. proizvedenij / Pod red. I.A.Nastenka. - М.: Russkaja panorama, 2008. - С.64-70.
4. Volla G.A. V strane voshodjashhego solnca / G.A.Volla. - SPb-Moskva: Izdanie t-va Vol'f, 1906. - С.541-542.
5. Vysochajshij manifest // Niva. - 1904. - №5.
6. Gosudarevo oko. Tajnaja diplomatija i razvedka na sluzhbe Rossii. - SPb.: Neva, М.: OLMA-PRESS Obrazovanie, 2002. - С.501-502.
7. Grul'ov M.V. Zapiski generala-evreja / Mihail Vladimirovich Grul'ov. - М.: Kuchkovo pole; Giperboreja, 2007. - С.199.
8. Dnevnik Imperatora Nikolaja II. - Berlin: Slovo, 1923. - 276 с.

9. Istorija Korei (Novoe prochtenie) / Pod red. A.V.Torkunova. - M.: Moskovskij gosudarstvennyj institut mezhdunarodnyh otnoshenij (Universitet); ROSSPJeN, 2003. - S.252-253.
10. Konrad N.I. Japonija. Narod i gosudarstvo. Istoricheskij ocherk / N.I.Konrad // Istorija Japonii. Sb. istorich. Proizvedenij / Pod red. I.A.Nastenka. - M., 2008. - S.338-340.
11. Kulanov A.E. Rossiya i Japoniya: imidzhevye vojny / Aleksandr Evgen'evich Kulanov, Vasilij Jelinarhovich Molodjakov. - M.: AST: Astrel': Hranitel', 2007. - S.124-125.
12. Kuropatkin A.N. Dnevnik. S 27 maja 1903 g. po 6 ijunya 1903 g. / A.N.Kuropatkin [Elektronnij resurs]. - Rezhim dostupa: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Japan/XX/1900-1920/Kuropatkin_A_N/frameset.htm
13. Lukojanov I. Poslednie russko-japonskie peregovory pered vojnoj 1904-1905 gg. / Igor' Lukojanov / Acta Slavica Iaponica. - 2006. - T.23. - C.5.
14. M.A.Hitrovo // Istoricheskij vestnik. - 1896. - T.LXV. - C.557-558.
15. Nota Rossijskogo Poslannika v Tokio Japonskomu Ministru Inostrannyh Del ot 6(18) Oktjabrja 1895 goda // Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895-1905 gg. - SPb.: Tip. A.M.Mendelevicha, 1906. - S.64-65.
16. Ocherki istorii Ministerstva inostrannyh del Rossii. 1802-2002: V 3 t. - T.3. - M.: OLMA-PRESS, 2002. - S.222.
17. Pamjatnaja zapiska, peredannaja 25-go sentjabrja (7 oktjabrja) 1895 goda i. ob. japonskogo ministra inostrannyh del poslannikam Rossii, Francii i Germanii // Romanov B.A. Ocherki diplomaticheskoi istorii russko-japonskoj vojny. - M.-L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1947. - S.421.
18. Podalko P.Je. Japoniya v sud'bah Rossijan: Ocherki istorii carskoj diplomatii i ros. diaspori v Japonii v konce HH - nachale HH veka / P.Je.Podalko. - M.: Institut vostokovedenija RAN: Kraft+, 2004. - 352 s.
19. Pravitel'stvennoe soobshhenie, ot 29 Aprelja (11 Maja) 1898 goda o nezavisimosti Korei // Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895-1905 gg. - SPb.: Tipografija A.M.Mendelevicha, 1906. - S.345-348.
20. Protokol po Korejskim Delam, podpisannyj v Moskve, 28-go Maja (9 Ijunya) 1896 goda mezhdru Russkim i Japonskim Pravitel'stvami // Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895-1905 gg. - SPb.: Tip. A.M.Mendelevicha, 1906. - S.159-160.
21. Raport A.I.Rusina A.A.Virenius. - [Elektronnij resurs]. - Rezhim dostupa: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Japan/XX/1900-1920/Rusin_A_I/1-20/13.shtml?id=11810
22. Soglasenie mezhdru Velikobritaniĭ i Japoniej, podpisannoe v Londone 30/17 Janvarja 1902 goda // Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895-1905 gg. - SPb.: Tip. A.M.Mendelevicha, 1906. - S.526-530.
23. Soglasenie mezhdru Rossiej i Kitaem otnositel'no Man'chzhurii // Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895-1905 gg. - SPb.: Tip. A.M.Mendelevicha, 1906. - S.538-545.
24. Soglasenie mezhdru Rossijskim i Japonskim Pravitel'stvami o ponizhenii taks za diplomaticheskie telegrammy. Podpisano v Tokio 13(25) Oktjabrja 1897 // Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895-1905 gg. - SPb.: Tipografija A.M.Mendelevicha, 1906. - S.289-293.
25. Solov'jov Ju.Ja. Vospominanija diplomata. 1893-1922 / Ju.Ja.Solov'jov. - M.: Izdatel'stvo social'no-jeekonomicheskoi literatury, 1939. - S.90.
26. Shirokorad A.B. Japoniya. Nezavershennoe sopernichestvo / A.B.Shirokorad. - M.: Veche, 2008. - S.38-76.
27. Correspondence Regarding the Negotiations between Japan and Russia (1903-1904). - Tokyo. - P.19.
28. In Foreign Lands // The New York Times. - 1900. - September 16.
29. Nish I.H. Korea, Focus of Russo-Japanese Diplomacy (1898-1903) // Asian Studies. - 1966. - 4:1. - C.78-79.
30. Rosen R.R. Forty Years of Diplomacy / Roman Romanovich Rosen. - London: George Allen & Unwin Ltd., 1922. - 315 p.

Кириченко О.Б. Микола II та російсько-японські відносини у 1894-1904 рр.

У статті розглядається роль Імператора Всеросійського Миколи II у наростанні напруги у російсько-японських відносинах у 1894-1904 рр. Аналізуються зміни, що відбувались у далекосхідній політиці царя, а також ступінь прояву його особистої волі у процесі суперництва з Японією за можливість отримання контролю над Маньчжурією та Кореєю.

Отримано 25.11.2013

ОЛЦЬКИЙ В.О.

**СПРОБА ОФІЦЕРІВ СУМСЬКОГО ГУСАРСЬКОГО ПОЛКУ ЗВІЛЬНИТИ
РОДИНУ ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ ІІ З УВ'ЯЗНЕННЯ В ТОБОЛЬСЬКУ,
ГРУДЕНЬ 1917 р. - ЛЮТИЙ 1918 р.**

У статті на основі мемуарів К.Соколова, емігрантської і сучасної російської історіографії досліджується маловідома спроба сумських гусарів звільнити сім'ю імператора Миколи ІІ в грудні 1917 р. - лютому 1918 р. Здійснено аналіз причин і обставин, що завадили реалізувати дану спробу. З'ясовано її місце серед інших, подібних заходів.

Вбивство більшовиками царської сім'ї 17 липня 1918 р. - одна з трагічних подій у новітній російській історії. На сьогоднішній день накопичено досить великий обсяг літератури, присвяченої загибелі царської родини. Всебічно розглянуто багато аспектів цієї теми. Але залишаються у цьому питанні й "білі плями", однією з яких є спроба сумських гусарів врятувати сім'ю Миколи ІІ під час її ув'язнення у Тобольську. Дана тема показує, що долею імператора і його родини після зречення переймалися не лише особи, наближені до імператорської родини. До того ж спроба звільнення офіцерами Сумського гусарського полку імператорської родини в грудні 1917 р. - лютому 1918 р., в українській історичній науці ще не вивчалася, тому дане дослідження є актуальним і заслуговує на увагу вітчизняних істориків. Посилює актуальність і красназнавчий аспект даного питання.

Метою даного дослідження є всебічний розгляд та аналіз спроби сумських гусарів врятувати імператора Миколу ІІ і його сім'ю в грудні 1917 р. - лютому 1918 р. Зокрема визначити, чому сумські гусари взялися за цю справу, з'ясувати причину їх невдачі.

Спроба організувати втечу царської сім'ї командиром 2-го Сумського гусарського ескадрону 1-ї кавалерійської дивізії стрілецького полку штабс-ротмістром Костянтином Соколовим на сьогодні залишається малодослідженим питанням. У багатьох роботах описуються спроби звільнення родини Миколи ІІ, але здебільшого ті, що були організовані більш відомими особами, наприклад, близькою подругою імператриці Анною Олександрівною Вирубовою. Лише у поодиноких дослідженнях згадується ім'я К.Соколова. Вперше інформація з даної проблеми з'являється у 1922 р., коли в емігрантському виданні "Архив русской революции" К.Соколов публікує власні спогади про намагання звільнити родину Миколи ІІ під час перебування її в Тобольську. Але у подальшому емігрантська історіографія практично ігнорує роботу К.Соколова. Не згадує про дані події і білогвардійський слідчий М.Соколов, який вів слідство по справі вбивства царської сім'ї у 1919-1924 рр. Лише на початку 1950-х років дана проблема піднімається в емігрантській історіографії. Так, відомий російський історик і політичний діяч С.П.Мельгунов у 1951 р. у своїй роботі, приділяючи увагу даному питанню, зазначив, що робота сумських гусарів по звільненню царської сім'ї була "єдиною, якщо не серйозною, то реальною спробою організувати втечу Миколи ІІ і його сім'ї" [6, с.250]. У 1954 р. в Буенос-Айресі з нагоди 300-ліття Сумського гусарського полку виходить книга "Сумские гусары 1651-1951" [10], в ній у контексті діяльності Сумського гусарського полку також докладно описується спроба звільнення царської сім'ї гусарами. У 2007 р. російський історик П.В.Мульгатулі також описав спробу сумських гусарів звільнити царську сім'ю і повністю погодився зі словами С.П.Мельгунова [7]. В українській історіографії дане питання не вивчалася.

Штабс-ротмістр К.Соколов почав свою діяльність у Сумському гусарському полку в 1912 р. Після більшовицького перевороту, в листопаді (за іншими даними в грудні) 1917 р. він, залишивши фронт, який розпадався, прибув до Москви [7, с.216; 6, с.318]. У цей час тут діяла велика кількість антибільшовицьких організацій. На початку грудня К.Соколов і декілька офіцерів полку вступили до однієї з них. У середині того ж місяця його викликали до керівника цієї

організації - Полянського. Штабс-ротмістр отримав завдання підготувати та здійснити операцію з визволення экс-імператора і його родини [7, с.217]. К.Соколов погодився на виконання цього доручення. Тут же постала проблема підбору надійних людей для реалізації плану. К. Соколов запропонував для цього офіцерів свого полку [8, с.281].

Полянським був розроблений план, за яким царську сім'ю слід було спочатку вивезти до м.Троїцьк, який до цього часу повинен бути зайнятий оренбурзькими козаками отамана генерала Дутова. Для попередньої розвідки у район міст Єкатеринбург, Тюмень, Троїцьк і Омськ передбачалося відрядити 30 осіб. Цей загін мав очолити ротмістр Сумського гусарського полку Лопухін. Низка осіб, які служили у цьому ж полку з 1913-1915 рр., також увійшли до загону: штабс-ротмістри граф Борх, Берг, Яцинський, поручики Роменський, Водо і Яффа. Загін мав відправитися в призначені міста пізніше першої розвідувальної групи, спрямованої до Тобольську. Першу групу склали також троє сумських гусарів: штабс-ротмістр К.Соколов, поручики Д.Головін і Моравський [10, с.262, 319].

У своїх мемуарах К.Соколов охарактеризував особу Полянського як *“великого фантазера”*. Таке враження склалося у штабс-ротмістра тоді, коли під час передачі прокламацій союзу хоругвоносців і налагодження зв'язку з офіцерами, яких, зі слів Полянського, мало бути близько 400 осіб, а насправді виявилось менше 10 [8, с.281-282]. Це ледве не викликало у Соколова сумніви щодо можливості виконання поставленого завдання.

2 січня 1918 р. в лазареті на Яузкому бульварі відбулася зустріч К.Соколова з кур'єром із Тобольська - поручиком лейб-гвардії Московського полку Раєвським, який повідомив про повсюдні монархічні настрої у місті та запропонував свій план звільнення імператорської родини. Для цього до Тобольську була відряджена група К.Соколова у складі 4 чоловік (Соколов, Головін, Моравський і Раєвський) [10, с.263]. Головне завдання офіцерів полягало у спостереженні та налагодженні зв'язків із місцевими монархістами [6, с.251]. Соколов мав спостерігати за будинком, де утримувалася царська сім'я, встановити чисельність охорони, розташування постів. Моравський відповідав за транспорт для вивозу сім'ї. Головін здійснював розвідку на випадок захоплення телеграфу [8, с.282].

6 січня 1918 р. гусари відправилися в лазарет до керівництва організації. Тут вони отримали солдатське обмундирування і по 2 тис. рублів. Крім того, для них були виготовлені необхідні документи. Того ж дня група виїхала із Москви і 14 січня прибула до Тобольську. Ще у дорозі стало зрозуміло, що Раєвський не володіє ситуацією на місці, а його слова про могутні монархічні організації були перебільшенням. У Тюмені відряджені офіцери зіткнулися з тим, що не виявилось коней для переїзду у Тобольськ, хоча Раєвський описував іншу картину. Проблема виявилася і з пошуком житла в Тобольську. Згодом відбулося знайомство із старшим братом Раєвського. Повертаючись із цієї зустрічі на квартиру, вирішено було пройти повз будинок, де розміщувалася царська сім'я, щоб ознайомитися із нічною охороною будинку. Проте офіцерів помітив патруль.

16 січня 1918 р. почалося вивчення умов, у яких слід було виконувати завдання. У своїх мемуарах К.Соколов розмістив схему, де докладно окреслено місце розташування будинку з царською родиною, позначені зовнішні пости та приміщення солдатів. Було з'ясовано, що кількість військових, які займалися охороною цього т.зв. Будинку свободи, сягала 300-350 осіб із Гвардійської Стрілецької дивізії та близько 50 осіб місцевої команди.

Виходячи із з'ясованих обставин та уточнених даних, було остаточно доопрацьовано та погоджено план звільнення сім'ї Миколи II, за яким до міста мало прибути 30 осіб на чолі із Лопухіним та гардемарини для допомоги у реалізації плану. Було вирішено, що виконати поставлене завдання буде зручніше вночі - у цей час більшість охорони спала [8, с.284-284]. Все це надавало певні переваги звільняючим і давало змогу виграти трохи часу.

Разом з тим було з'ясовано, що населення ставилося до царя байдуже, а потужна монархічна організація, про яку розповідав у Москві Раєвський, становила 30 юнаків віком 10-17 років. Таким чином, група не отримала належної попередньої інформації і з цієї причини її завдання на місці ускладнювалося і змінювалося. Потрібно було вирішити проблему транспортування царської сім'ї, забезпечити надійних людей для реалізації плану.

Проблемним також було питання розміщення гардемаринів. Тобольськ для цього не підходив, оскільки містечко було невелике і кожна нова людина в ньому відразу ж помічалася. Але тобольський архієрей Гермоген порадив звернутися у жіночий монастир за 7 верст від міста і розмістити гардемаринів там.

Раєвський на зустрічі із Соколовим повідомляв, що вдалося ввійти у зв'язок із царем через духівника царської сім'ї. Він зазначив, що імператор погодився з планом звільнення, але за умови, що вивезені будуть усі, хто знаходиться при царській родині [8, с.286]. У мемуарах К.Соколов писав, що не повірив би цій розповіді, але умови імператора цілком відповідали його натурі.

Пізніше після відвідування жіночого монастиря брати Раєвські і група К.Соколова були заарештовані через звинувачення у спробі пограбувати монастир. Начальник розшукового відділу неофіційно повідомив, що висунуте звинувачення - лише привід, а насправді їх підозрюють у спробі викрасти царя [6, с.253; 8, с.287]. Тоді ж слідчий повідомив і про те, що спостереження за заарештованими велось з того часу, коли група офіцерів натрапила на патруль, проходячи вночі повз будинок, де утримували царя [8, с.287-288]. Це сталося 14 січня 1918 р. - у перший же день перебування в Тобольську. Можна припустити, що майже всі подальші дії загону офіцерів-гусарів були під постійним контролем. Групу було відпущено, але до неї приставили зовнішнє спостереження, яке невдовзі помітив К.Соколов.

1 лютого 1918 р. група у складі 30 осіб на чолі з Лопухіним прибула в район Єкатеринбург-Омськ. У Челябінську стало відомо, що Троїцьк ще 25 грудня 1917 р. взятий більшовиками. Взяття Троїцька і арешт К.Соколова та його офіцерів порушили попередній план звільнення царської родини. Прибуття гардемаринів відкладалося на невизначений час. Полянський не отримав потрібних коштів і наприкінці лютого 1918 р. було отримано вказівку з Москви повертатися назад [10, с.266]. На четвертий день після звільнення з-під арешту Соколов у ідальні "Росія" зустрівся із посланцем з Москви, який передав йому цю інформацію і наказ із центру. Наступного дня надійшов припис місцевої влади залишити м.Тобольськ протягом 24 год. Під час збирання до від'їзду група Соколова знову була заарештована і пробула під арештом понад місяць. У цей час виникла ідея за допомогою "Союзу Фронтовиків" провести більшовицький переворот у Тобольську. На думку офіцерів, очоливши його, у подальшому можна було врятувати царську сім'ю, використовуючи своє становище в середовищі більшовиків. Реалізувати цю ідею не вдалося, оскільки постановою місцевої ради сумським гусарам було наказано негайно залишити місто [10, с.266]. Цього разу офіцери залишили Тобольськ.

Вже у 1922 р., перебуваючи на еміграції, К.Соколов написав і опублікував свої мемуари. Підводячи підсумки, він зазначив: *"Нам, тим, що перебували на місці (Тобольськ), було видно, що наша мета була цілком здійсненою, але не вистачало організатора і засобів. Таких людей, як ми, для розвідки, інформації і бою знайшлися б сотні"* [8, с.292]. Але чи насправді це було так і яке місце відіграла дана спроба в історії визволення царської сім'ї? Як відомо, було декілька організацій і організаторів, які намагалися звільнити імператорську родину у різні періоди її арешту. Представник однієї з таких московських організацій А.В.Кривошеїн також був відряджений до Тобольська для з'ясування обстановки. Його група навіть зібрала 250 тис. рублів на виконання поставленої мети. Але реальних заходів щодо звільнення імператора група так і не здійснила [9, с.134-140]. Далі фінансової допомоги не пішли і об'єднання Б.М.Соловйова та М.Є.Маркова [4, с.53-62]. Подруга імператриці М.Хитрово також приїздила до Тобольська, але одразу ж була вислана з міста.

З огляду на зазначене вище слід погодитися з тим, що спроба визволити родину Миколи ІІ, здійснена групою К.Соколова, була *"єдиною, якщо не серйозною, то реальною спробою організувати втечу"* [6, с.250]. У той час, як інші монархічні організації і групи лише теоретично розглядали можливість звільнення царської сім'ї, а головну увагу приділяли допомозі під час її арешту, щоб імператор і його родина якомога менше відчували тяготи ув'язнення, К.Соколов разом із офіцерами свого полку на місці почали реалізацію плану щодо звільнення імператора.

Ця спроба не була реалізована через низку причин, серед яких, на нашу думку, можна виділити наступні: нестача коштів; незадовільно виконана робота Раєвських щодо збору попередніх даних, необхідних для планування операції; взяття м.Троїцьк більшовиками; не зконсолідована робота монархічних організацій. Але ці причини не залежали від офіцерів Сумського гусарського полку. Група, відряджена до Тобольська, мала вести спостереження та налагоджувати зв'язки з місцевими монархістами, що й було виконано. Решта залежала від керівництва організації.

1. Болотин Л. Царское дело / Л.Болотин. - М., 1996. - 242 с.
2. Боткин П.С. Что было сделано для спасения Императора Николая II / П.С.Боткин // Русская летопись. - 1925. - №7. - С.205-223.
3. Буранов Ю. Гибель императорского дома / Ю.Буранов, В.Хрусталева. - М.: Прогресс, 1992. - 352 с.
4. Дитерихс М.К. Убийство Царской Семьи и членов Дома Романовых на Урале / М.К.Дитерихс / [ред. П.И.Руднев]. - М.: Вече, 2008. - 512 с.
5. Марков С. Покинутая царская семья 1917-1918 / С.Марков. - Вена, 1928. - 438 с.
6. Мельгунов С.П. Судьба императора Николая II после отречения / С.П.Мельгунов. - Париж: EDITIONS, 1951. - 419 с.
7. Мультиатули П.В. Свидетельства о Христе до смерти. Екатеринбургское злодеяние 1918 г.: новое расследование / П.В.Мультиатули. - СПб.: Статус Держава, 2007. - 784 с.
8. Соколов К. Попытка освобождения Царской Семьи / К.Соколов // Архив русской революции / [ред. С.А.Кондратов]. - М.: ТЕРРА, 1993. - С.280-292.
9. Соколов Н.А. Убийство царской семьи / Н.А.Соколов / [ред. Л.М.Анисов]. - М.: Советский писатель, 1990. - 365 с.
10. Сумские гусары 1651-1951. - Буэнос-Айрес, 1954. - 322 с.
11. Убийство царской семьи Романовых / [сост. Г.В.Соболева]. - Свердловск: Весть, 1991. - 272 с.
12. Хрусталева В.М. Романовы. Последние дни Великой династии / В.М.Хрусталева. - М.: АСТ, 2013. - 861 с.

References

1. Bolotin L. Carskoe delo / L.Bolotin. - M., 1996. - 242 s.
2. Botkin P.S. Chto bylo sdelayano dlja spasenija Imperatora Nikolaja II / P.S.Botkin // Russkaja letopis'. - 1925. - №7. - S.205-223.
3. Buranov Ju. Gibel' imperatorskogo doma / Ju.Buranov, V.Hrustalev. - M.: Progress, 1992. - 352 s.
4. Diterihhs M.K. Ubijstvo Carskoj Sem'i i chlenov Doma Romanovyh na Urale / M.K.Diterihhs / [red. P.I.Rudnev]. - M.: Veche, 2008. - 512 s.
5. Markov S. Pokinutaja carskaja sem'ja 1917-1918 / S.Markov. - Vena, 1928. - 438 s.
6. Mel'gunov S.P. Sud'ba imperatora Nikolaja II posle otrechenija / S.P.Mel'gunov. - Parizh: EDITIONS, 1951. - 419 s.
7. Mul'tatuli P.V. Svidetel'stvujja o Hriste do smerti. Ekaterenburgskoe zlodejanie 1918 g.: novoe rassledovanie / P.V.Mul'tatuli. - SPb.: Statist' Derzhava, 2007. - 784 s.
8. Sokolov K. Popytka osvobozhdenija Carskoj Sem'i / K.Sokolov // Arhiv russkoj revoljucii / [red. S.A.Kondratov]. - M.: TERRA, 1993. - S.280-292.
9. Sokolov N.A. Ubijstvo carskoj sem'i / N.A.Sokolov / [red. L.M.Anisov]. - M.: Sovetskij pisatel', 1990. - 365 s.
10. Sumskie gusary 1651-1951. - Buenos-Ajres, 1954. - 322 s.
11. Ubijstvo carskoj sem'i Romanovyh / [sost. G.V.Soboleva]. - Sverdlovsk: Vest', 1991. - 272 s.
12. Hrustalev V.M. Romanovy. Poslednie dni Velikoj dinastii / V.M.Hrustalev. - M.: AST, 2013. - 861 s.

Олицкий В.А. Попытка офицеров Сумского гусарского полка освободить семью императора Николая II из заточения в Тобольске, декабрь 1917 г. - февраль 1918 г.

В статье на основе мемуаров К.Соколова, эмигрантской и современной российской историографии исследуется малоизвестная попытка сумских гусар освободить семью императора Николая II в декабре 1917 г. - феврале 1918 г. Сделан анализ причин и обстоятельств, которые препятствовали реализации данной попытки. Определено ее место среди других, подобных мероприятий.

Отримано 14.11.2013

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКА МИСТЕЦТВА. ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є.К.РЕДІНА

У публікації наводяться листи фольклориста М.Ф.Сумцова та істориків мистецтва Д.В.Айналова і О.М.Миронова, в яких висвітлюються сторінки життя та діяльності історика мистецтва, професора Харківського університету Є.К.Редіна.

У цьому році виповнилося 150 років від дня народження історика мистецтва Єгора Кузьмича Редіна (1863-1908). Уперше ім'я цього вченого довелося почути від доктора мистецтвознавства, професора Київського державного художнього інституту Платона Олександровича Білецького (1922-1998). Його батько - літературознавець Олександр Іванович Білецький (1884-1961) слухав лекції Редіна у Харківському університеті та під їх впливом навіть хотів стати мистецтвознавцем. Під час однієї з бесід Платон Олександрович зняв з книжкової полиці дев'ятнадцятий том збірника Харківського історико-філологічного товариства, присвячений пам'яті Редіна і запропонував ознайомитися з його матеріалами. Чим більше я вчитувався у текст, тим яскравіше вимальовувалася переді мною постать цієї скромної, працелюбної і товариської людини. Відтоді праці харківського вченого стали для мене об'єктом вивчення та взірцем чесного відношення до наукової роботи. Вивчення діяльності Редіна в університеті дозволило авторові констатувати наявність Харківської університетської школи мистецтвознавства, а Редіна - її засновником [5, с.6-8].

Під час написання дисертації про *“Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті 1805-1920 рр.”* я натрапив в історичному архіві, у фонді фольклориста, історика та літературознавця М.Ф.Сумцова (1854-1922) на декілька листів до нього візантиніста Д.В.Айналова та історика мистецтва О.М.Миронова. Прямо чи опосередковано вони пов'язані з ім'ям Редіна. Слід зазначити, що М.Сумцова та Є.Редіна об'єднували не тільки робота в університеті, Харківському історико-філологічному товаристві, але й спільність наукових інтересів і товариські взаємовідносини.

Учень і послідовник відомого вченого-візантиніста, історика мистецтва, академіка Никодима Павловича Кондакова (1844-1925), Редін разом з іншими вченими сприяв становленню й розвитку візантиністики в Росії та Україні. Багато зусиль доклав до збереження пам'яток культури, вивчав українську старовину. Брав участь в археологічних з'їздах і створенні етнографічного музею при Харківському університеті. Редін є автором понад ста праць, деякі з них не втратили своєї наукової цінності дотепер. Наполегливе поглиблення знань з історії та літератури, ґрунтовна обізнаність з історією і теорією мистецтва - усе це допомогло йому опанувати і вміло застосовувати порівняльно-історичний метод дослідження мистецьких пам'яток. Редін у своїх працях уникав широких узагальнень, віддаючи перевагу фактам.

Під час навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, де курс історії мистецтва викладав професор Н.Кондаков, Редін почав спеціалізуватися з історії мистецтва. Слухаючи лекції з літератури у професора О.Кирпичникова, Редін навчився бачити зв'язок не тільки між іконописом і фольклором, а й ширше - нерозривну пов'язаність літератури й мистецтва.

Знайомство з Дмитром Власовичем Айналовим (1862-1939) - істориком мистецтва, дослідником ранньохристиянського, візантійського та давньоруського мистецтва згодом також визначним ученим переростає в довготривалу дружбу. Ідеї вченого, висловлені у подальших працях, були сприйняті Є.Редіним. У праці *“Эллинистические основы византийского искусства. Исследование в области истории ранневизантийского искусства”* (1900) Д.Айналов під елліністичними основами візантійського стилю розумів не стільки мистецтво материкової Греції, скільки мистецтво Сирії, Палестини та Малої Азії. Саме тут, на думку вченого, антична традиція перепліталася з художньою спадщиною Сходу. У своїх творах розвивав ідеї російської іконографічної школи Ф.Буслаєва і Н.Кондакова (тв.: *“Мозаики IV-V веков.*

Исследование в области иконографии и стиля древнехристианского искусства” (1895); *“Этюды о Леонардо да Винчи”* (1939).

Разом вони почали працювати над дипломною роботою, узявши за тему дослідження мозаїки і фрески Софійського собору в Києві. Будучи в Києві, щодня, з ранку до вечора друзі обстежували собор, збираючи матеріал для спільної праці. Невдовзі вона побачила світ і дістала схвальний відгук Російського археологічного товариства [1].

Одночасно з викладацькою діяльністю Редін готує докторську дисертацію *“Християнська топографія Козьми Індикоплова”*. У листі Д.Айналова до М.Сумцова від 2 червня 1908 р. йдеться про сприяння дописувачем друкування цієї праці Редіна з огляду на критичний стан здоров'я останнього [6]. Хвороба та постійна зайнятість викладацькою роботою і підготовкою XII археологічного з'їзду в Харкові гальмували роботу над докторською дисертацією. На початку липня 1906 р. Редін так пояснював Н.Кондакову повільність цього процесу: *“Что выйдет из моей работы - сам не могу сказать. Могу сказать только, что я старался, насколько это в моих силах было, выяснит все сюжеты и в [византийских] списках и в русских, определит зависимость последних от первых, их самостоятельность, установит редакции иллюстраций и т.п.”* [3, с.339]. Проте хвороба не дозволила вченому побачити свою працю у надрукованому вигляді. Помер Єгор Редін 27 квітня (за стар. ст.) 1908 р.

У листі Д.Айналова до М.Сумцова від 11 жовтня 1907 р. йдеться про представлення Редіна у ступінь доктора на засіданні Ради Санкт-Петербурзького університету. Порівняємо цей текст з іншим документом, відношенням декана історико-філологічного факультету на ім'я ректора від 6 жовтня 1907 р., де ця подія висвітлюється наступним чином: *“Заслушав представление проф[ессоров] Д.В.Айналова и С.А.Жебелева о возведении в степень доктора истории и теории искусств экстраординарного проф. Е.К.Редина honoris causa, факультет подверг означенное представление закрытой баллотировке. По подсчету голосов оказалось, что искомая степень присуждена Е.К.Редину единогласно”* [3, с.340].

У листі згадується також філолог, фахівець у галузі античної історії та класичної філології Сергій Олександрович Жебелев (1867-1941), який дуже високо цінував Редіна. У праці *“Пам'яті Єгора Кузьмича Редіна”* (1909) він зокрема зазначав: *“Вся жизнь Е.К.Редина была сплошной труд, труд не столько для себя, сколько для других, сколько для того дела, которому он так самоотверженно служил”* [2, с.7-8].

З листа приват-доцента Московського університету Олексія Максимовича Миронова (1866-1929?) М.Ф.Сумцову довідуємося, що дослідження про німецького художника епохи Відродження Альбрехта Дюрера, написане як дисертація на ступінь доктора історії мистецтв було відправлено Редіну для ознайомлення. О.Миронов просив також М.Сумцова прочитати цю працю та повідомити про свої враження від неї. О.Миронов закінчив курс в Харківському університеті, був професором кафедри історії і теорії мистецтв в Казанському університеті. У цьому вищому навчальному закладі майже 13 років працював Д.Айналов. Із статті доктора історичних наук Л.О.Сиченкової довідуємося про доволі непростий життєвий шлях науковця. Зокрема у ній йдеться про таке: *“Жизненный путь А.М.Миронова, напротив, был тернист: ему пришлось пережить унижительный провал защиты двух докторских диссертаций, в начале 1920-х гг. он был вынужден бежать из Казани в Среднюю Азию”* [7, с.98].

На думку сучасних дослідників, обидва захисти, у 1901 та 1911 рр., були провалені несправедливо. Причиною першої невдачі слугувала некомпетентність оппонентів. Про це, зокрема, йдеться у листі О.Миронова до М.Сумцова. У ньому він називає професора П.Ардашева *“наглым критиком”*, який побудував свою рецензію на брехні та наклепі. Проте праця про творчість А.Дюрера побачила світ у 1901 р., перевидана у 2010 р. [4].

Публікація документів здійснюється за сучасним правописом із збереженням лексичних і стилістичних особливостей мови дописувачів. У квадратних дужках подається реконструйований текст.

1. Айналов Д.В. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи / Д.В.Айналов, Е.К.Редин. - Санкт-Петербург, 1889. - 156 с.

2. Жебелев С. Памяти Егора Кузьмича Редина / С. Жебелев. - СПб., 1909. - 8 с.
3. Иодко О.В. Е.К.Редин: жизнь и деятельность (по материалам петербургских архивов) / О.В.Иодко // Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга: под ред. чл.-корр. Рос. Акад. наук И.П. Медведева. - СПб.: "Дмитрий Буланин", 2004. - 832 с.
4. Миронов А.М. Альбрехт Дюрер, его жизнь и художественная деятельность. К характеристике эпохи Возрождения в немецком искусстве / А.М.Миронов. - 2-е изд. - М., 2010. - 423 с.
5. Побожий С.І. Є.Редін як засновник Харківської університетської школи мистецтвознавства / С.І.Побожий // Четверті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К.Редина. - Х., 1999. - 118 с.
6. Редин Е.К. Христианская топография Козьмы Индикоплова по греческим и русским спискам / Е.К.Редин / посмертное издание под ред. Д.В.Айналова. - М.: [Тип. Г.Лиснера и Д.Собко], 1916. - 366 с.
7. Сыченкова Л.А. Основатели музея изящных искусств Казанского университета Дмитрий Айналов и Алексей Миронов / Л.А.Сыченкова // Вопросы музеологии. - 2012. - №1(5).

References

1. Ajnalov D.V. Kievo-Sofijskij sobor. Issledovanie drevnej mozaicheskoy i freskovoy zhivopisi / D.V.Ajnalov, E.K.Redin. - Sankt-Peterburg, 1889. - 156 s.
2. Zhebelev S. Pamjati Egora Kuz'micha Redina / S.Zhebelev. - SPb., 1909. - 8 s.
3. Iodko O.V. E.K.Redin: zhizn' i dejatel'nost' (po materialam peterburgskih arhivov) / O.V.Iodko // Mir russkoj vizantinistiki. Materialy arhivov Sankt-Peterburga: pod red. chl.-korr. Ros. Ak. nauk I.P. Medvedeva. - SPb.: "Dmitrij Bulanin", 2004. - 832 c.
4. Mironov A.M. Al'breht Djurer, ego zhizn' i hudozhestvennaja dejatel'nost'. K karakteristike jepohi Vozrozhdenija v nemeckom iskusstve / A.M.Mironov. - 2-e izd. - M., 2010. - 423 c.
5. Pobozhij S.I. Ye.Ryedin yak zasovnyy k Xarkivs' koyi univerty tets' koyi shkoly my' stecztoznavstva // Chetverti Sumczovs'ki chy'tannya: materialy naukovoyi konferenciyi. Pry'svyachenoyi 135-richchyu z dnya narodzhennya Ye.K.Ryedina. - X., 1999. - 118 s.
6. Redin E.K. Hristianskaja topografija Koz'my Indikoplova po grecheskim i russkim spiskam / E.K.Redin / posmertnoe izdanie pod red. D.V.Ajnalova. - M.: [Tip. G.Lissnera i D.Sobko], 1916. - 366 s.
7. Sychenkova L.A. Osnovateli muzeja izjashhnyh iskusstv Kazanskogo universiteta Dmitrij Ajnalov i Aleksej Mironov / L.A.Sychenkova // Voprosy muzeologii. - 2012. - №1(5).

№1

Лист Д.В.Айналова М.Ф.Сумцову від 11 жовтня 1907 р. СПб.

Глубокоуважаемый Николай Федорович! После заседания Совета в понедельник (8 окт.) я отправил Вам телеграмму с извещением о благополучно проведенном мною представлении Е.К.Редина в степень доктора. В факультете он прошел единогласно, в Совете получил 33 белых и 2 черных. Я не успел известить об этом Татьяну Никол.[аевну] и боюсь писать лично Егору Кузьмичу, так как имею сведения, что мои письма его волнуют¹. Теперь я написал ей и посылаю одновременно это письмо Вам.

Так как Егор Вас очень уважает, то, быть может, Вы и сообщите ему о решении нашего Совета, которое для него очень почетно и результат которого очень блестящ. За решение факультета я не сомневался, но Совет меня беспокоил. Многие смотрели пессимистично, однако, слава богу, все обошлось благополучно.

Допечатать работу Егора Кузьмича взялся я при дружеском содействии нашего общего друга С.А.Жебелева², и надеюсь довести печатание до благополучного конца.

Так как Вы часто видите Егора и хорошо знаете его состояние, то, быть может, Вы напишите мне о состоянии его здоровья и о взглядах врачей, за что я буду очень признателен.

Графиня П.С.Уварова писала и говорила мне при свидании, что Вы представили Егора к испр.[авлению] должн.[ости] ординарного профессора. Теперь это дело может облегчиться. Желаю Вам всего лучшего и остаюсь искренно преданный и уважающий Д.Айналов³.

Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.2052, оп.1, спр.75, арк.1-2. Рукопис.

№2

Лист Д.В.Айналова М.Ф.Сумцову від 2 червня 1908 р. Козелець

Узнавши о роде болезни, поразившей Е.К.Редина, я немедленно озабочился о том, чтобы печатание его труда Топография Космы Индикоплова было обеспечено на случай катастрофы, которая представлялась мне неизбежной. Так как я близко был знаком с содержанием этого труда и получал параллельную корректуру его, то и считал своим долгом предложить моему ученому другу и товарищу поручить мне дальнейшее печатание, прося его в то же время, по

возможности, привести в порядок рукопись и прислать ее мне. Я надеялся, таким образом, повлиять на Егора Кузьмича оставить наследие, с которым можно было бы хорошо справиться, не изменяя планов его, как автора. Егор Кузьмич принял мое предложение и во время наступившего улучшения привел в порядок текущие корректуры 3 и 4 глав, которые прислал мне вместе с рисунками при письме, точно разъяснявшем процесс дальнейшего печатания.

Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.2052, оп.1, спр.77, арк.1-2зв. Рукопис.

№3

Лист Д.В.Айналова М.Ф.Сумцову від 12 вересня 1911 р., СПб.

Вы спрашиваете, нет ли у меня преемника Е.К.Редину. Есть. В этом году должен сдать магистерские экзамены В.К.Мясоедов, один из лучших и серьезнейших молодых людей, оставленных мною при Университете⁴. Если бы Вы согласились взять его, то имели бы достойного преемника Е.К.Редину. Он мог бы сначала около года почитать курс, а затем получить командировку за границу на два года от Университета и окончательно созреть для профессорской деятельности. Так было и со мной, когда меня назначили в Казань. Если же Вы думаете, что кафедра Вашего Университета потерпит ущерб в течение двух лет, пока Мясоедов будет за границей, так что и не пошлете его за границу, то мне придется командировать его за границу от С. Петербургского университета и оставить для замещения петербургской кафедры.

Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.2052, оп.1, спр.79, арк.1-2. Рукопис.

№4

Лист приват-доцента Московського університета Олексія Максимовича Митронова М.Ф.Сумцову

Глубокоуважаемый Николай Федорович! Посылая Вам через моего брата исследование мое об Альбрехте Дюрере, написанное в качестве диссертации на степень доктора истории искусств обращаюсь вместе с тем к Вам с покорнейшей просьбой⁵. Книгу эту я передал уже Егору Кузьмичу Редину с просьбой - рассмотреть ее в качестве диссертации и, если он признает ее достойною искомой степени, сообщить мне о том, дабы я мог обратиться затем в факультет с официальным прошением о допущении к диспуту. О причинах, побуждающих меня ходатайствовать о диспуте в Харьковском университете в среде моих бывших наставников, я также подробно писал Ег[ору] Кузьмичу. Теперь имея в виду Ваше близкое и серьезное отношение к искусству в его истории, (о чем я имею возможность судить особенно по Вашему прекрасному исследованию о Леонардо да Винчи, имеющему научную ценность), - я обращаюсь к Вам с просьбой не отказать мне в ознакомлении с моей диссертацией и в сообщении мне Ваших впечатлений от нее⁶.

Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.2052, оп.1, спр.797, арк.1-2. Рукопис.

№5

Лист приват-доцента О.М.Митронова М.Ф.Сумцову

Прежде всего, как я уже недавно писал проф.[ессору] Ив.[ану] Вяч.[еславовичу] Нетушилу, моим страшным желанием и давнею мечтою было получение кафедры в Харьковском университете, который является для меня родным, так как в нем я получил свое высшее образование и к нему лежат с той поры все мои душевные симпатии⁷...

Вы один только (кроме покойного дорогой памяти Егора Кузьмича) знаете близко мой труд об А.Дюрере, который я несколько лет назад переслал Вам, прося Вас, как и Егора Кузьмича рассмотреть его и дать отзыв, так как намеревался защищать докторскую диссертацию в Харькове. Но Вы написали мне тогда, что чрезмерно обременены различными работами, а Егор Кузьмич просил подождать пока он сам закончит свою доктор.[скую] диссертацию. И я терпеливо ждал; но жестокая судьба сломила силы Егора Кузьмича и погубила его, уничтожив полезную жизнь прекрасного человека и истинного ученого...

Будьте добры, прочтите теперь и мое дополнительное исследование о фальсификациях и копиях произв.[едений] А.Дюрера, а также “мой ответ проф. Мальмбергу и Ардашеву” на их рецензии о моей большой работе об А.Дюрере⁸. Я убежден, что Вы, давно занимаясь эпохой Возрождения, сумеете и вернее, и лучше, и глубже оценить не только недостатки, но и серьезные достоинства моих самостоятельных (по самим произведениям) исследований о Дюрере, чем те представители кафедры истории искусств, которые сами никогда не шли дальше изучения одних - классического искусства, другие - византийского, будучи совершенно незнакомыми со всеми последующими эпохами, но в то же время считая себя непогрешимыми знатоками искусства всех эпох и всех народов, не говорю уже о таких наглых критиках, как пр.[офессор] Ардашев, основавший всю свою рецензию на лжи и клевете, которые были раскрыты мною впоследствии в моем печатном ответе ему, на каковой за два года возражений Ардашева не последовало⁹.

Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.2052, оп.1, спр.796, арк.1-4. Рукопис.

Примітки

1. Тетяна Миколаївна Бреннер (друга пол. ХІХ ст. - ?) - дружина Є.К.Редіна.
2. Жебелєв Сергій Олександрович (1967-1941) - російський філолог, фахівець у галузі античної історії та класичної філології. У 1904-1927 рр. - професор кафедри грецької словесності Санкт-Петербурзького (Ленінградського) університету.
3. Уварова Прасков'я Сергіївна (1840-1924) - дружина археолога, графа О.С.Уварова. Після його смерті була обрана головою Московського археологічного товариства.
4. Мясоєдов Володимир Костянтинович (1885-1915) - історик мистецтва, приват-доцент. Член Російського археологічного товариства. Учень Д.В.Айналова. Хранитель Музею старожитностей Петроградського університету.
5. Альбрехт Дюрер (1471-1528) - німецький живописець і графік, гравер, теоретик мистецтва. Засновник мистецтва німецького Відродження.
6. Сумцов Н.Ф. Леонардо да Винчи // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Х., 1900. - Т.12. - С.84-233. Він же. Леонардо да Винчи. - Х., 1900. - 197 с.
7. Нетушил Іван В'ячеславович (1850-1928) - філолог та історик, фахівець у галузі історії Давнього Риму. З 1885 р. - професор Харківського університету. Тв.: Генетическое изложение фонетики и морфологии латинского языка, с кратким обзором осского и умбрийского языков. - Харьков, 1878.
8. Митронов А.М. Мой ответ на рецензию профессора П.Ардашева и профессора В.Мальмберга / Ученые записки Императорского Юрьевского университета. 1906. - Ч.13. №4. - С.1-12. Ардашев Павло Миколайович (1865-1922) - історик, публіцист. Викладав історію у Новоросійському та Юрійвському університетах. З 1907 р. - ординарний професор Санкт-Петербурзького університету. Один з організаторів газети “Киев” (виходила з 1914 р.). Тв.: Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря. - М., 1890. Мальмберг Володимир Костянтинович (1860-1921) - історик мистецтва. Закінчив Казанський університет (1884). З 1884 р. - приват-доцент кафедри теорії та історії мистецтв Казанського університету (1896-1921). З 1907 р. - професор Московського університету. Тв.: Метопы древнегреческих храмов: исследование в области декоративной скульптуры. - Казань, 1890.
9. Ардашев П.Н. Отзыв о книге г. Митронова “Альбрехт Дюрер, его жизнь и художественная деятельность”, представленный историко-филологическому факультету Императорского Юрьевского университета экстраординарным профессором П.Н.Ардашевым // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. - 1906. - Ч.13. - №4. - С.1-12; Мальмберг В.К. Отзыв о диссертации Ал.М.Митронова на степень доктора истории и теории изящных искусств “Альбрехт Дюрер, его жизнь и художественная деятельность. К характеристике эпохи возрождения в немецком искусстве” Москва, 1901. Текст утвержден Ученым советом историко-филологического факультета Императорского Юрьевского университета 17 мая 1903 года // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. 1906. - Ч.13. - №4. - С.2-22.

Побожий С.И. Материалы для изучения жизни и деятельности историка искусства. К 150-летию со дня рождения Е.К.Редина

В публикации приводятся письма фольклориста Н.Ф.Сумцова и историков искусства Д.В.Айналова и А.М.Митронова, в которых освещаются страницы жизни и деятельности историка искусства, профессора Харьковского университета Е.К.Редина.

Отримано 25.07.2013

БУРІМ Д.В.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ “ОСНОВА” ПРИ ВИСОКІЙ ТЕХНІЧНІЙ ШКОЛІ В ДАНЦИГУ У 20-х РОКАХ ХХ ст.*

В публікації розглянуто діяльність Союзу українських студентів “Основа” при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. Оpubліковано документи з історії Союзу.

5.

Штемпель:

*Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу
Verein Ukrainischer Studenten “Osnowa” in Danzig
Danzig-Langfuhr, Technische Hochschule*

Ч. 358/24.

Данціг - Лянґфур, 18-го серпня 1924 р.

До Хвальної
Централі Українських Студентських Організацій Німеччини

в Берліні.

Шановні Товариші.

Листа Вашого з дня 15/8 разом з Статутом одержали. Очікуємо ласкавої присилки протоколу і постанов Зборів Централі. Рівночасно при цьому висилаємо спис наших членів у двох примірниках та відповідне письмо до ЦЕСУС-а (в 2-х прим.) про зречення членства на Вашу користь згідно з статутом Централі.

Точніші відомости що до загального стану членів нашого Союзу постараємось переслати Вам у найкоротшому часі, - а поки що подаємо загальні дані. І так, майже половина членів це в матеріальному розумінні майже або зовсім незабезпечені товариші. 16 товаришів студіює тут не одержуючи ніяких засобів з дому. На це все ми одержали всего лише дві аплікації, які приходять дуже нерегулярно з Америки для т. т. Озаркова і Ю.Лашкевича по 10 долярів раз на два або й більше місяців. Давніше мав ще аплікацію й тов. П.Підгасць, емігрант з Уманщини, в висоті 3-х долярів, та тепер уже більш пів року не отримує її мимо частих прохань. Загально Союз одержує допомогу раз в семестр від Союзу Української Молоді в Нью-Йорку по 50 дол. І від Червоного Хреста в Канаді останній раз в зимовому семестрі 36 дол. Від ЦЕСУС-а першу більшу допомогу одержали ми тепер /2,000. - Корон чеських від Академічної Громади в Подєбрадах/ та ще маємо одержати, але коли надішле їх нам Економічний Відділ ЦЕСУС-а - невідомо. Вони самі там тепер без грошей, як це видно з обіжника Економ[ічного] Відділу. Тепер оставші тут в Данцігу товариші мали змогу заробити собі дещо працею в порті і обігнати найпекучіші видатки, але праця та не стала і чужинцеві взагалі майже неможливо найти собі хоч напівоплатну роботу. На Техніці знижки оплат нема; дали нам лише відстрочення до 15-го вересня і як хто не заплатить до того часу ще “Штудієнгебір” у висоті 90,00 гульдєнів /рівновартне 16-ти долларам/, то Сенат Вільного Міста Данціг дасть ще відстрочку на один місяць на цю суму. Хтож не заплатить до тих речєнцїв приписаних сум - буде зчеркнений з листи В[исокої] Т[ехнічної] Школи.

*Закінчення. Початок статті див. у №XVIII-XIX журналу

Майже усі товариші це студенти 5-го /тепер/ семестра і хочуть як небудь “дотягнути” до першого іспиту, а там уже ті, що не зможуть тут студіювати далі без втрат, переведуться на яку іншу Політехніку, де дешевше, або може деінде.

Організаціям, які несли нам допомогу, просимо вислати від імені З'їзду Централі подяки на слідуючі адреси:

- 1) Ukrainska Akademichna Hromada. Podebrady - Hotel “U Krale Jiriho”. C. S. R.
- 2) The Ukrainian Red Cross Asociation - Box 3621, Station B. Winnipeg, Canada.
- 3) Союзіві Української Молоді в Нью-Йорку. - Ukrainian Yong Men and Women's Ass'n, Inc. 30 East Seventh Street. New York, N. Y.

З товаришським привітом
За Управу Ферійної Комісії Союзу

Володимир Пасіка (підпис)
Олександр Згорлякевич (підпис)

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.151.

6.

Штемпель:

*Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу
Verein Ukrainischer Studenten “Osnowa” in Danzig
Danzig-Langfuhr, Technische Hochschule*

До Ч. 358/24.

Данціг - Лянгфур, 18-го серпня 1924 р.

Спис членів Союзу:

1. Базилевич Роман.	51. Копаницький Дмитро.
2. Барнич Роман.	52. Кочиркевич Роман.
3. Бачинський Володимир.	53. Лазута Семен.
4. Бедрій Евген.	54. Лашкевич Юрко.
5. Білик Теодот.	55. Левицький Роман Ростислав.
6. Білинський Леонід.	56. Лукомський Володимир.
7. Богачевський Володимир.	57. Майківський Любомир.
8. Богачевський Омелян.	58. Мацілінський Володимир.
9. Борисевич Андрій.	59. Мійський Володимир.
10. Бородайко Богдан.	60. Мохнацький Ярослав.
11. Букоємський Мирон.	61. Микитка Евстахій.
12. Бутковський Ярослав.	62. Німилович Володимир.
13. Хромовська Леоніда.	63. Озарків Андрій.
14. Давидович Володимир.	64. Окпиш Богдан.
15. Дакура Остап.	65. Онисько Олександр.
16. Данишук Іван.	66. Онишкевич Володимир.
17. Дідич Іван.	67. Онуферко Богдан.
18. Дудик Олександр.	68. Павлюк Юрій.
19. Думін Вячеслав.	69. Пасіка Володимир.
20. Федорків Андрій.	70. Пеленський Дамян.
21. Федина Андрій.	71. Підгаєць Петро.
22. Фляк Михайло.	72. Пиндус Евген.
23. Гавдяк Володимир.	73. Пиндус Степан.
24. Гавриляк Іван.	74. Попович Степан.
25. Галаса Степан.	75. Пясецький Юрко.

26. Гірняк Ярослав.	76. Райтарівський Сидір.
27. Громницький Володимир.	77. Ровдич Василь.
28. Гронський Осип.	78. Сатурський Богдан.
29. Гуменюк Володимир.	79. Сенишин Володимир.
30. Іванів Дмитро.	80. Стисловський Богдан.
31. Іллашевич Роман.	81. Стрільбицький Ярослав.
32. Ільницький Анатоль.	82. Смітюх Михайло.
33. Ямрозик Іван.	83. Шматера Святослав.
34. Янів Маріян.	84. Татомир Володимир.
35. Яремкевич Юра.	85. Трач Іван.
36. Яримович Микола.	86. Турчік Андронік.
37. Кассараба Євген.	87. Ваврик Іван.
38. Кізюк Корнель.	88. Валюх Ярослав.
39. Кінасеви́ч Іван.	89. Величко Юрій.
40. Ключас Орест.	90. Весоловський Ярема.
41. Кмита Володимир.	91. Вертипорох Євген.
42. Крохмалюк Ірена.	92. Ворбкевич Роман.
43. Крупський Остап.	93. Хомінський Павло.
44. Коцик Володимир.	94. Зарицький Ярослав.
45. Коваль Віктор.	95. Застирець Роман.
46. Ковальський Іван.	96. Згорлякевич Олександр.
47. Колач Остап.	97. Зубенко Іван.
48. Кордуба Роман.	98. Зубрицький Теодор.
49. Кос Михайло.	99. Зюлковський Володислав.
50. Кохановський Зенон.	100. Ольшанський Андрій.

За згідність:

Управа Ферійної Комісії

Володимир Пасіка (підпис)

Олександр Згорлякевич (підпис)

Печатка:

Союз Українських Студентів "Основа" в Данцігу -
Verein Ukrainischer Studenten "Osnowa" in Danzig

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.152. Пропустили число "86", тому вийшло не 100, а 101 член.

7.

Штемпель:

Союз Українських Студентів "Основа" в Данцігу
Verein Ukrainischer Studenten "Osnowa" in Danzig
Danzig-Langfuhr, Technische Hochschule

До Ч. 363/24

Виписка

з письма нашого до Сенату Техніки про звільнення або відстрочення оплат шкільних
за літній семестр 1924 р.

/подаються лише найнезаможніші товариші/

- 1) Ті т. т., що мають ще платити від 45,00 до 120,00 данц[игських] гульд[енів]
Кізюк Корнель
Копаницький Осип

Крупський Остап
Озарків Андрій
Пасіка Володимир

2) Ті т. т., що мають ще платити від 120,00 до 225,00 данц[игських] гульд[енів]

Барнич Роман
Цар Володимир
Гавдяк Володимир
Німилович Дмитро
Пінковський Константин
Ровдич Василь
Татомир Володимир

3) Найубозші товариші мають платити:

Данишук Іван /оскільки не перенісся до Львова/ 170,00 данц[игських] гульд[енів]
Ільницький Анатоль 200,00 данц[игських] гульд[енів]
Іванів Дмитро 83,00 данц[игських] гульд[енів]
Ямрозик Іван 204,00 данц[игських] гульд[енів]
Кассараба Євген 237,00 данц[игських] гульд[енів]
Лукомський Володимир 198,00 данц[игських] гульд[енів]
Підгаєцький Петро 219,00 данц[игських] гульд[енів]
Величко Юрій 144,00 данц[игських] гульд[енів]
Зюлковський Володислав 300,00 данц[игських] гульд[енів]
Федина Андрій 120,00 данц[игських] гульд[енів]
Онисько Олесь 175,00 данц[игських] гульд[енів]

За Управу Ферійної Комісії Союзу

Підписали:

Олександр Згорлякевич

Володимир Пасіка

Печатка

*Союз Українських Студентів "Основа" в Данцігу
Verein Ukrainischer Studenten "Osnowa" in Danzig*

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.157.

8.

Verzeichnis

der eines Gebuhrenerlasses bzw. einer Gebuhrenermassigung bedurftigen ukrainischen Studierenden an der Technischen Hochschule zu Danzig im Wintersemester 1924/25.

Grad der Bedurftigkeit:

I. Besonders bedurftig. Ganzlich mittellos - arme Studenten, die keine Unterstutzung von den Angehorigen erhalten (verdienen ihren Unterhalt durch Arbeit oder erhalten von Wohltatigkeitsorganisationen kleine Unterstutzungen).

II. Sehr bedurftig. Mittellos, sehr geringe Zuschusse von den Angehorigen (die ihren Unterhalt durch Arbeit verdienen evtl. Unterstutzungen von Wohltatigkeitsorganisationen erhalten).

III. Bedurftig. Unzureichende Unterstutzungen von den Angehorigen¹.

Lfd. Nr.	Vor- und Zuname.	Abteilung.	Semester.	Abgelegte Prüfungen.	Heimatsland.	Bemerkungen.
I. Grad.						
1.	Andreas Fedyna	Masch. Bau.	2	—	Ostgaliz.	
2.	Dmytro Iwaniw	Bau- Ing. Wesen.		—	Ostgaliz.	
3.	Kornel Kisiuk	Elektr. Techn.	5	—	Ostgaliz.	
4.	Viktor Kowal	Elektr. Techn.	5	Teilpruf. Oktob. 24.	Ostgaliz.	
5.	Wolodymir Lukomskyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
6.	Osyp Kopanytzkyj	Elektr. Techn.	5	Teilpruf. Oktob. 24.	Ostgaliz.	
7.	Alexander Onyssko	Elektr. Techn.	5	Teilpruf. Oktob. 24.	Ostgaliz.	
8.	Juryj Pawluk	Bauing. Wesen.	3	—	Ostgaliz.	
9.	Wolodymir Passika	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
10.	Petro Pidhaez	Bauing. Wesen.	7	Vorpruf. Oktob. 23.	Ukraine	
11.	Juryj Welytschko	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
12.	Iwan Wawryk	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
13.	Jurko Laschkewutsch	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktob. 24.	Ostgaliz.	
14.	Wolodymir Humeniuk	Chem.	4	—	Ostgaliz.	
II. Grad.						
15.	Iwan Kynasewytsch	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktob. 24.	Ostgaliz.	
16.	Marian Janiw	Architektur.	5	—	Ostgaliz.	
17.	Wolodymir Gondiak	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
18.	Eugen Kassoraba	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
19.	Anatol Ilnytzkyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	

20.	Dmytro Nimylowytsch	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
21.	Wolodymir Ssenyschin	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
22.	Myron Bukojewskyj	Bauing. Wesen.	5	Teilpruf. Oktob. 24.	Ostgaliz.	
23.	Jaroslaw Sstrilbytzkyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
III. Grad.						
24.	Roman Basylewytsch	Bauing. Wesen.	4	—	Ostgaliz.	
25.	Roman Barnytsch	Bauing. Wesen.	4	—	Ostgaliz.	
26.	Wolodymir Batschynskyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
27.	Eugen Bedryj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
28.	Theodor Bylik	Elektr. Techn.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
29.	Bohdan Borodajko	Bauing. Wesen.	4	—	Ostgaliz.	
30.	Leonida Chrommowska	Allgem. Wissensch.	3	—	Ostgaliz.	
31.	Wolodymir Dawydowytsch	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
32.	Ostap Dakura	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
33.	Iwan Didytsch	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
34.	Wiatcheslaw Dumin	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
35.	Michael Flak	Architektur.	5	—	Ostgaliz.	
36.	Stephan Hallassa	Allgem. Wissensch.	4	—	Ostgaliz.	
37.	Jaroslaw Hirniak	Architektur.	5	—	Ostgaliz.	
38.	Wolodymir Hromnytzkyj	Bauing. Wesen.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
39.	Roman Imaschewytsch	Elektr. Techn.	5	—	Ostgaliz.	

40.	Nikolaus Jarymowytsch	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
41.	Orest Klufass	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
42.	Wolodymir Kmyta	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
43.	Irena Krochmaluk	Allgem. Wissensch.	4	—	Ostgaliz.	
44.	Wolodymir Kotzyk	Bauing. Wesen.	5	—	Ostgaliz.	
45.	Ostap Kolatsch	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
46.	Zenon Kochanowskyj	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
47.	Nikolaus Kochyrewytsch	Masch. Bau.	3	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
48.	Semen Lasuta	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
49.	Rostislau Lewytskyj	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
50.	Lubomir Maikowskyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
51.	Nikolaus Mazilynskyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
52.	Nikolaus Mikitka	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
53.	Jaroslav Mochnatzkyj	Bauing. Wesen.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
54.	Bohdan Okpysch	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
55.	Wolodymir Onyschkewytsch	Bauing. Wesen.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
56.	Bohdan Onuferko	Architekt.	5	—	Ostgaliz.	
57.	Roman Pelenskyj	Elektr. Techn.	4	—	Ostgaliz.	
58.	Eugen Pyndus	Elektr. Techn.	4	—	Ostgaliz.	
59.	Stephan Pyndus	Masch. Bau.	4	—	Ostgaliz.	
60.	Jurko Pjasetzkyj	Bauing. Wesen.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	

61.	Ssydor Raitfiwskyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
62.	Bohdan Saturskyj	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
63.	Michael Smitiuch	Masch. Bau.	4	—	Ostgaliz.	
64.	Swiatoslaw Schmatara	Bauing. Wesen.	5	—	Ostgaliz.	
65.	Iwan Tratsch	Masch. Bau.	7	Teilpruf. Oktober 23.	Ostgaliz.	
66.	Andronik Turtschuk	Bauing. Wesen.	7	Vorpruf. Oktober 23.	Ostgaliz.	
67.	Jaroslav Waluch	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
68.	Jaroslav Weselowskyj	Masch. Bau.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
69.	Eugen Wertyporoch	Chemie	5	—	Ostgaliz.	
70.	Eugen Werobkewytsch	Masch. Bau.	5	—	Ostgaliz.	
71.	Paul Chominskyj	Bauing. Wesen.	5	—	Ostgaliz.	
72.	Jaroslav Sarytzkyj	Bauing. Wesen.	5	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
73.	Alexander Shorljakewytsch	Bauing. Wesen.	4	—	Ostgaliz.	
74.	Iwan Subenko	Elektr. Techn.	5	—	Ostgaliz.	
75.	Theodor Subrytzkyj	Masch. Bau.	3	—	Ostgaliz.	
76.	Mykita Balko	Masch. Bau.	3	Teilpruf. Oktober 24.	Ostgaliz.	
77.	Andreas Olschawskyj	Architekt.	3	—	Ostgaliz.	

Für den Vorstand des Bundes Ukrainischer
Studentenorganisationen i Deutschland

(niðnuc)
Michael Milko
I. Vorsitzender.

Orest Lupaschko
Wirtschaftl. Referent.

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.12, арк.21-26. Машинопис. Оригінал.

9.

Алфавітний список осіб, що студіювали на Політехніці Вільного Міста Данцигу (1921-1945)

Авдикович Орест (*Корпорація "Галич"*)
Антонович
Антоняк Роман
Бадан Богдан
Базилевич Роман (*Корпорація "Зарево"*)
Балабан Остап
Баляк Василь
Барнич Р. (*Корпорація "Галич"*)
Бачинський Марко (*Корпорація "Галич"*)
Бачинський Володимир (*Корпорація "Чорноморе"*)
Бедрій Євген (*Корпорація "Чорноморе"*)
Геник-Березовський Степан (*Корпорація "Галич"*)
Бобяк Володимир
Біласюк Павло (*Корпорація "Зарево"*)
Богачевський Володимир (*Корпорація "Зарево"*)
Богачевський Омелян (*Корпорація "Зарево"*)
Болєста Дмитро (*Корпорація "Чорноморе"*)
Боринець Данило
Борисевич Андрій (*Корпорація "Зарево"*)
Бригадир Трохим
Букоємський Мирон (*Корпорація "Галич"*)
Бутковський Ярослав
Валігура Володимир
Валюх Ярослав (*Корпорація "Зарево"*)
Величко Юрій (*Корпорація "Чорноморе"*)
Весоловський Ярема
Вертипорох Євген
Вертипорох-Хромовська Леоніда
Вознюк Василь
Войтович
Волошук Дмитро
Воробкевич Роман (*Корпорація "Чорноморе"*)
Воробкевич Юліан (*Корпорація "Чорноморе"*)
Воркун Володимир (*Корпорація "Чорноморе"*)
Гавриляк Іван
Гаврилюк Степан (*Корпорація "Галич"*)
Галібей Роман
Галущинський Богдан (*Корпорація "Галич"*)
Ганас Юрій
Гарматій
Гевський
Герман Анатоль
Гірняк Ярослав (*Корпорація "Чорноморе"*)
Гладкий Орест
Гнатюк Богдан, д-р (*Корпорація "Чорноморе"*)
Головчак Ярослав
Горнякевич (*Корпорація "Галич"*)
Гринишин Євген (*Корпорація "Чорноморе"*)
Громницький Діонізій

Грушкевич Тарас (Корпорація "Галич")
Гавдяк Володимир
Глова Софія
Гермак Володимир (Корпорація "Галич")
Глова Василь
Давидович Володимир (Корпорація "Галич")
Дакура Остап (Корпорація "Галич")
Данишук
Дацишин
Делькевич Степан (Корпорація "Чорноморе")
Дерлиця Остап (Корпорація "Зарево")
Дикун Остап
Дудрик Савин (Корпорація "Галич")
Думин Венчислав (Корпорація "Галич")
Дуркот Іванна
Єндик Ярослав (Корпорація "Чорноморе")
Жук Володимир (Корпорація "Чорноморе")
Загайкевич Роман (Корпорація "Чорноморе")
Зарицький (хімік) (Корпорація "Чорноморе")
Зарицький Ярослав (Корпорація "Галич")
Застриєць Роман
Зелений
Згорлякевич Олександр (Корпорація "Чорноморе")
Зубенко Іван (Корпорація "Чорноморе")
Зубрицький Теодор
Зюлковський Володимир (Корпорація "Галич")
Іванів Дмитро
Іванчук Евстахій
Івасечко
Іллашевич Роман (Корпорація "Чорноморе")
Ільницький Анатоль (Корпорація "Зарево")
Кабайда Анатоль (Корпорація "Чорноморе")
Касараба Степан (Корпорація "Чорноморе")
Кивачук Василь
Кізима
Кізюк Корнило (Корпорація "Зарево")
Кінарович Іван
Клюфас Орест (Корпорація "Зарево")
Кмита Володимир
Кміт Михайло (Корпорація "Галич")
Коваль Віктор
Ковальський Іван, д-р
Козак Володимир (Корпорація "Чорноморе")
Козубський
Коляч Володимир
Колодницький Омелян
Комісар Володимир (Корпорація "Чорноморе")
Комаревич Анатоль
Копаницький Ярослав (Корпорація "Чорноморе")
Кордуба Роман (Корпорація "Галич")
Кордуба Миронович Роман
Корінь Іван
Кос Михайло (Корпорація "Галич")
Котецький В, д-р

Кохановський Зеновій (*Корпорація "Чорноморе"*)
Коцик Володимир
Кочеркевич Володимир
Крисько Іван
Крисько Лев (*Корпорація "Зарево"*)
Крохмалюк Ірина
Крупський Остап
Кулинич Роман (*Корпорація "Чорноморе"*)
Куник Мирослав (*Корпорація "Чорноморе"*)
Куриленко Юрій
Лабій-Одинський
Лапичак Роман
Лашкевич Юрій (*Корпорація "Зарево"*)
Левицький Ростислав (*Корпорація "Чорноморе"*)
Лепкалюк Мирон
Литваківський Анатоль
Лукомський Володимир
Лясевич Льонгин
Ляшовський
Ляхович Євген
Майковський Любомир (*Корпорація "Чорноморе"*)
Малинович Богдан (*Корпорація "Галич"*)
Мартинович Орест
Маційович (*Корпорація "Чорноморе"*)
Мацілінський Володимир (*Корпорація "Галич"*)
Мацюрак Роман (*Корпорація "Зарево"*)
Мащак Степан
Мельничук Ананій
Мілянчик Атанас (*Корпорація "Чорноморе"*)
Міляшкевич Євген
Міський Володимир (*Корпорація "Чорноморе"*)
Микитка Остап
Мохнацький Ярослав (*Корпорація "Зарево"*)
Наклович Сергій
Нанасси Юліан
Негребецький Олександр (*Корпорація "Чорноморе"*)
Нич Степан (*Корпорація "Зарево"*)
Німилович Дмитро (*Корпорація "Зарево"*)
Німців Іван (*Корпорація "Чорноморе"*)
Німців Мирослав
Озаркевич Іван
Озарків Андрій
Окпиш Богдан (*Корпорація "Чорноморе"*)
Онисько Олександр
Онишкевич Володимир (*Корпорація "Зарево"*)
Онуферко Богдан (*Корпорація "Галич"*)
Оришкевич Ярослав
Орлин (Смітюх) Михайло
Ортинський Еміль
Павлюк
Пасіка Володимир
Пастернак Євген (*Корпорація "Галич"*)
Патрило Володимир (*Корпорація "Галич"*)
Пацановський Володимир (*Корпорація "Чорноморе"*)

Пацлавський Андрій (*Корпорація "Чорноморе"*)
Пеленський Дам'ян
Пиндус Євген (*Корпорація "Галич"*)
Пиндус Степан (*Корпорація "Галич"*)
Пігут Богдан
Підгаєць Петро
Підгайний Богдан (*Корпорація "Галич"*)
Піньковський
Подлуський Маріян (*Корпорація "Чорноморе"*)
Покінський
Посацький Стефан (*Корпорація "Чорноморе"*)
Пушкар Лев (*Корпорація "Чорноморе"*)
П'ясецький Юрій (*Корпорація "Галич"*)
Пшепнорський Богдан
Рабій Володимир (*Корпорація "Чорноморе"*)
Райтарівський Ізидор (*Корпорація "Чорноморе"*)
Раковський Мирослав (*Корпорація "Зарево"*)
Ровдич Василь
Роздільський Мирон (*Корпорація "Галич"*)
Романець (Викриач) Михайло
Романюк Антін (*Корпорація "Чорноморе"*)
Ромовський Василь (*Корпорація "Галич"*)
Савчук Михайло
Сайко Ярослав (*Корпорація "Чорноморе"*)
Салдан Володимир (*Корпорація "Галич"*)
Сатурський Богдан (*Корпорація "Чорноморе"*)
Семчишин Орест (*Корпорація "Чорноморе"*)
Сенишин Володимир
Сергуц (*Корпорація "Галич"*)
Сигерич
Ситник Іван
Скочиляс Іван
Собків Богдан (*Корпорація "Чорноморе"*)
Созанська Ольга
Соневицький Ярослав
Стахів Роман (*Корпорація "Чорноморе"*)
Стисловський Богдан
Столярець Василь
Стрільбицький Ярослав
Стронська Ірина
Сухенко Олександр
Татомир Володимир
Теліглов Володимир (*Корпорація "Чорноморе"*)
Ткач-Бористен Роман
Трач Іван (*Корпорація "Галич"*)
Турула Павло, д-р (*Корпорація "Чорноморе"*)
Турула-Чайківська Олена
Турчик Андронік
Турчик Віталій
Тусевич Антін
Федай Михайло
Федак Богдан (*Корпорація "Галич"*)
Федина Андрій (*Корпорація "Зарево"*)
Федорків

Федорчук Всеволод
 Федунік
 Фляк Микола
 Фроляк
 Хамула Володимир (Корпорація "Чорноморе")
 Хамула Євген
 Хомінський Павло (Корпорація "Галич")
 Цар Володимир
 Церкевич Константин
 Чавс Роман
 Шепарович Омелян
 Шиприкевич Володимир (Корпорація "Чорноморе")
 Шматера Святослав (Корпорація "Галич")
 Штик Франц Йосиф
 Шухевич Роман (Корпорація "Галич")
 Чайковський Любомир
 Чорненко
 Чипляк Ярослав
 Чужак Гриць
 Яворський Петро (Корпорація "Галич")
 Ямрозик Іван
 Янів Маріян
 Янчор Володимир
 Яцковський Богдан
 Яремкевич Артур Юра (Корпорація "Чорноморе")
 Яримович Микола
 Юзв'як Володимир (Корпорація "Чорноморе")

Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та споми́ни колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали ви́брав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. - Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. - С.215-217.

¹ Список нужденних українських студентів Високої технічної школи Данцигу, звільнених від сплати збору чи зменшення зборів за навчання у зимовому семестрі 1924/25 р. Ступені нужденності: I. Особливо нужденні. Повністю знедолені - бідні студенти, які не отримують підтримки з боку родичів (заробляти собі на життя працею або отримують невелику підтримку від благодійних організацій). II. Дуже нужденні. Позбавлені засобів існування, отримують невелику допомогу від родичів. III. Нужденні. Недостатня підтримка з боку родичів.

Бурим Д.В. Из истории деятельности Союза украинских студентов "Основа" при Высшей Технической Школе в Данциге в 20-х годах XX ст.

Рассматривается деятельность Союза украинских студентов "Основа" при Высшей Технической Школе в Данциге в 20-х годах XX ст. Опубликованы документы по истории Союза.

21.07.2012

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ОПАНАЩУК П.В.

Кудинов Д.В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901-1906 гг.: региональное измерение: монография / Д.В.Кудинов. - Сумы: ООО "Печатный дом "Папирус", 2013. - 160 с.

На початку ХХ ст. нові тенденції в економічному житті Російської імперії, які супроводжувалися формуванням капіталістичних відносин і поступово перетворювали її на буржуазну монархію, потребували політичної модернізації країни, появи нових форм політичного життя. Однією з найпрогресивніших і найпопулярніших політичних ідеологій у цей час стала ліберально-демократична.

У радянській історіографії загальноросійські ліберально-демократичні партії розглядалися як дрібнобуржуазні, тому значна частина досліджень, присвячених вивченню їх діяльності, позначена заангажованим підходом та однобічністю висвітлення. Сучасна історична наука робить спроби розкрити "білі плями" діяльності політичних сил у Російській імперії. Однак при цьому головна увага, в основному, акцентується на діяльності центральних партійних осередків у великих губернських містах. Робота ж, яку проводили окремі партії, в тому числі ліберальні, у регіонах - повітах та волостях, залишається актуальною й потребує подальшого вивчення.

У цьому контексті особливу увагу привертає монографія Д.В.Кудинова "Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901-1906 гг.: региональное измерение". У ній порушено актуальні й поряд з тим мало досліджені питання, пов'язані з висвітленням діяльності сумського осередку партії кадетів, здійснено спробу з'ясувати роль даної політичної сили в революційних процесах, які відбувались на Сумщині у 1901-1906 рр.

Актуальність появи даної монографії зумовлена не лише необхідністю розкриття малодосліджених сторінок діяльності політичних партій на початку ХХ ст., але й потребою вивчення тогочасного досвіду використання форм та методів партійної роботи з огляду на процеси демократизації, які відбуваються в сучасному українському суспільстві. Як слушно зазначає Д.В.Кудинов у своєму дослідженні, інститути громадянського суспільства у нашій державі сформувалися відносно нещодавно, однак витоки нинішнього лібералізму й демократії варто шукати у гострій внутрішньополітичній боротьбі, що відбувалася в Російській імперії на початку ХХ ст.

Структура монографії обґрунтована специфікою дослідження. Розгляд зазначеної теми поетапно здійснюється на різних рівнях - від зародження ліберального руху в Сумському повіті до організаційного оформлення місцевого осередку партії кадетів й початку його активної діяльності в роки Першої російської революції.

У першому розділі монографії подано короткий огляд історії зародження й розвитку ліберального руху на Сумщині, а також висвітлено процес його організаційного становлення - появу Союзу звільнення та Союзу земців-конституціоналістів. В цілому, виникнення ліберальних організацій у Сумському повіті розглядається як закономірне явище, зумовлене традиціями громадської самоорганізації місцевої інтелігенції та її активною участю в суспільному житті. При цьому автором небезпідставно консолідуючою основою місцевого ліберального руху розглядається повітове земство, а його соціальною основою - земські службовці. У зв'язку з цим у центрі уваги дослідника виявилася агітаційна діяльність засновників місцевого ліберального опозиційного руху земців Г.М. та П.М.Линтварьових. Зокрема, висвітлено їх діяльність з організації й проведення нелегальних з'їздів та нарад ліберальних діячів, де приймалися рішення з найбільш актуальних питань суспільно-політичного та соціально-економічного життя Сумщини. У той же час зазначається, що завдяки братам Линтварьовим місцеві земства було перетворено на політичну трибуну для діячів ліберального руху, з якої вони відкрито здійснювали критику політики царського уряду.

Другий розділ містить нарис діяльності сумських ліберальних товариств на початку Першої російської революції. На основі залучення широкої джерельної бази та значного спектру наукових праць Д.В.Кудінов досліджує процес становлення місцевого осередку партії конституційних демократів, а також подає розгорнутий аналіз головних політичних та соціальних вимог, які висувалися ними до уряду. Як зазначається, найбільш актуальними питаннями, на вирішенні яких акцентували увагу місцеві ліберали, було знищення самодержавства, встановлення у Росії конституційного ладу, забезпечення селян землею, підвищення рівня оплати праці тощо. При цьому автор монографії слушно наголошує, що кадети, на відміну від інших революційних партій, які активно діяли в цей час, рішуче засуджували акти насильства, намагаючись утримати революційні події в руслі правопорядку й спрямувати революційну енергію в повіті у мирне русло. З цією метою найбільш оптимальним методом досягнення зазначених цілей сумські ліберали розглядали страйкову боротьбу.

Значний науковий інтерес викликає третій розділ монографії, присвячений дослідженню агітаційної діяльності сумських лібералів по залученню широких народних мас до політичної боротьби за свої права в період найбільшого революційного підйому в Російській імперії. При цьому розвиток ліберального руху на Сумщині розглядається як складова частина загальноросійського опозиційного руху, а діяльність сумських кадетів - у контексті діяльності партії конституційних демократів у межах всієї Російській імперії.

Особливу увагу автор приділяє аналізу структури кадетської партії: її соціального, станового та вікового складу. Дослідник аргументовано стверджує, що до партії кадетів у Сумах, як правило, вступали люди поважні й досвідчені, з високим рівнем освіти й досвідом земської роботи. У той же час молодь надавала перевагу членству в більш радикальних організаціях. У зв'язку із цим зазначається, що кадети, на відміну від представників інших політичних сил, відзначалися більшою глибиною політичної та правової культури.

У четвертому розділі висвітлено факти переслідувань сумських кадетів у період спаду революції. Як зазначає автор монографії, після введення військового стану в повіті та отримання відмови у реєстрації, кадети опинилися в такому ж нелегальному становищі, як і члени сумських груп РСДРП чи есерів. Врешті-решт, проведене дослідження дозволило Д.В.Кудінову стверджувати, що легальна діяльність конституційних демократів стала неможливою через переслідування влади, а до нелегальної сумські кадети з різних причин виявилися неготовими. Як зазначається, однією з основних причин занепаду опозиційного руху на Сумщині також став арешт найбільш авторитетного лідера кадетів П.М.Линтварьова й виїзд за кордон його брата Г.М.Линтварьова.

Завершується монографія ґрунтовною післямовою, що містить узагальнення та висновки до викладеного у книзі матеріалу.

У цілому, оцінюючи монографію Д.В.Кудінова, слід підкреслити, що ця праця представляє собою перше найбільш повне та цілісне дослідження з історії ліберального руху на Сумщині. Вона характеризується оригінальністю й глибиною суджень, ґрунтовним підходом до висвітлення досліджуваної проблеми. Зміст праці позитивно характеризує новизна порушених і вирішених завдань, доказовість висновків та аргументованість узагальнень. Важливо, що автор не обмежується механічним викладом зібраного матеріалу. Комплексне бачення головних тенденцій, які мали місце в російському суспільстві на початку ХХ ст., дає змогу оцінити внесок сумських лібералів у процеси демократизації суспільно-політичного життя країни.

Відзначимо ще один аспект монографії - використання широкої джерельної бази. Автор залучив матеріали, що зберігаються в провідних архівах України та Російської Федерації. Значна кількість джерел вводиться в обіг уперше, їх склад та зміст є досить різноманітним, що сприяє уникненню однобічного розкриття теми дослідження. Окрім цього, автором використано матеріали періодики, спогади сучасників, поєднано аналіз як сучасних, так і малодосліджених історіографічних джерел минулого. До позитивних сторін праці також слід віднести розміщення на її сторінках значної кількості фотоілюстрацій та копій документів, присвячених подіям революції.

У той же час монографія не позбавлена певних вад. По-перше, в центрі уваги Д.В.Кудінова опинилася переважно агітаційна робота кадетів у межах Сумського повіту, спрямована на

вирішення актуальних для місцевого населення соціальних питань. Натомість про їх участь у виборах до Першої та Другої Державних Дум, а також про роботу в цьому органі делегатів від Сумського повіту згадується лише побіжно. По-друге, не зовсім чітко розкрито позиції сумських кадетів щодо вирішення актуального на той час національного питання. Утім висловлені зауваження не принижують науковий рівень праці Д.В.Кудінова.

Загалом дана монографія є завершеною дослідницькою працею та цінним внеском у вивчення історії ліберального руху на Сумщині. Рецензована робота знайде широке коло читачів як серед істориків, краєзнавців, так і серед тих, хто цікавиться політичним минулим свого краю.

* * *

Побачила світ монографія науковця з Чернівців Б.М.Боднарюка *“Харизма пустелі. Витоки, духовно-аскетична та місіонерська практика християнського чернецтва III-XI ст.”* (Чернівці: Прут, 2012. - 896 с.).

У монографії на основі широкого кола джерел висвітлюються питання витоків, становлення і особливостей розвитку інституту чернецтва, які автор розглядає у контексті духовно-аскетичної та місіонерської практики подвижників християнської аскези доби Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя.

Монографія розрахована на істоиків, релігієзнавців, культурологів, соціологів та всіх, хто цікавиться історичним минулим.

* * *

У 2013 р. у серії *“Золоті ворота”* вийшла друком наукова праця відомого гарвардського історика С.Плохія *“Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій”* (Авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. - К.: Laurus, 2013. - 440 с.: 40 іл., 4 карти.).

Автор у своїй книзі аналізує феномен *“Історії русів”*, одного з найбільш важливих і відомих творів модерної української історії. Пошук науковця загадкової пам'ятки, пояснення її внутрішньої логіки і мети - головна сюжетна лінія цієї книги. Два додаткові мотиви - історія українського козацтва з початку XVI до початку XIX ст. та історія відкриття, публікації та досліджень самої *“Історії русів”* - ілюструють зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів. Завдяки широкому історичному контексту та ерудиції автора книга буде цікавою і корисною не лише фахівцям, а й широкому колу читачів.

* * *

Яскравою подією 2013 р. у м. Суми став вихід одразу двох книжок, пов'язаних з історичним минулим цього міста. Це путівник *“Суми. Запрошуємо до знайомства”* (К.: Фолігрант, 2013. - 160 с.; іл.) та *“Історія символіки міста Суми”* (Суми: ТОВ “ДД Папірус”, 2013. - 60 с.: іл. - (Сер. “Сумські сторінки”). Автор текстів обох видань - місцевий науковець, краєзнавець Д.В.Кудінов. Обидві книги видані за сприяння КП “Агенції промоції “Суми”, що функціонує за сприяння Сумської міської ради і займається популяризацією історичного минулого та туристичних об'єктів міста Суми.

Путівник по м. Суми стисло презентує історію та сучасність міста. Для зручності текст об'єднаний у дев'ять маршрутів районами Сум. Кожен з них представлений таким чином, що перед читачем постає не просто вказівка шляху та опис цікавих об'єктів, а й розгортається широка картина подорожі містом. Назви маршрутів подаються з урахуванням історичних топонімів, у тому числі тих, що нині не вживаються. Їх актуалізація є важливою для збереження історичної пам'яті сумчан і відновлення у вжитку в зв'язку перейменуванням назв вулиць і районів міста.

Видання *“Історія символіки міста Суми”* присвячене минулому та сьогоденню символів міста Суми, що розглядаються крізь призму світової та вітчизняної історії вексилології, геральдики та сфрагістики. У книзі читач знайде відомості про історію розробки сумських гербів (у тому числі тих, які так і не були офіційно впроваджені), про прапор Сумського слобідського козацького

полку XVIII ст. До символів міста автор відніс і альтанку на Покровській площі, графічне зображення якої в останні десятиліття сприймає як художній об'єкт міста Суми.

Обидві вказані книги будуть цікавими не лише для фахівців істориків, але й для пересічних читачів, які цікавляться минулим свого рідного краю. Англійський переклад текстів обох видань, поданий паралельно з українськими, а також багатий ілюстративний блок значно розширює коло читачів.

* * *

Вийшла друком монографія В.О.Венгерської *“Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII - початок XX ст.)”* (Житомир: ПП Євенок О.О., 2013. - 448 с.).

Об'єктом дослідження авторка обрала діяльність як інтелектуалів, так і представників влади у процесі конструювання українського та інших національних *“проектів”* XIX ст. в умовах поліетнічних імперій Романових і Габсбургів. У монографії здійснена спроба з різних позицій переглянути етноцентричну парадигму домінантного національного наративу й запропоновано багатовимірний, збалансований образ національних конструкцій в Україні. Націєтворчий процес розглядається як процес або порядок культурних та політичних взаємодій різних національних проектів як українського, так і російського, польського, єврейського.

Результати дослідження, здійсненого на сторінках монографії сприятимуть майбутнім науковим розробкам на основі міждисциплінарного підходу, а також допоможуть у реалізації спеціальних досліджень окремих аспектів націєтворення.

* * *

У монографії житомирського науковця О.А.Буравського *“Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII - початок XX ст.)”* (Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. - 452 с.) на основі опрацювання значної бібліографічної бази та широкого кола архівних джерел, багато з яких вперше введено до наукового обігу, досліджуються інституалізаційні процеси у римо-католицькій церкві на правобережних українських землях після їх входження до Російської імперії. Автор розглядає православно-католицькі відносини та етнокофесійну політику російського самодержавства, а також соціально-політичну позицію римо-католицького духовенства, його освітньо-культурну і благодійницьку діяльність.

Видання розраховане для науковців, викладачів, студентів та широкий читацький загал.

ХРОНІКА

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

VI ВОЛИНЬСЬКА ВСЕУКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

15-16 листопада 2013 р. у Житомирському державному університеті імені Івана Франка відбулася VI Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція. Цей захід вже став традиційним для історичного факультету ЖДУ і проводиться як у всеукраїнському, так і міжнародному форматах. Участь у конференції взяли науковці з більшості українських регіонів: Києва, Житомира, Чернівців, Сум, Львова, Вінниці, Донецька, Запоріжжя, Сімферополя, Луцька, Рівного, Тернополя, Луганська тощо. Традиційною також стала участь у Волинській конференції для дослідників з Польщі й Угорщини. Учасники конференції відвідали музей ЖДУ імені Івана Франка, де ознайомилися з історією цього закладу.

Пленарне засідання відкрив вітальним словом ректор ЖДУ доктор філософських наук, професор П.Саух. До вітання долучилися також представники місцевих органів влади й управління.

Декан історичного факультету цього ж університету кандидат історичних наук, доцент А.Шевчук розповів про організаторів конференції, контингент учасників, традиційні секції, за якими працюють науковці.

Перша наукова доповідь, виголошена на пленарному засіданні, доктора історичних наук, професора І.Ярмошика була присвячена подіям польського повстання 1863-1864 рр. на землях Волині у висвітленні польської історіографії XIX ст. Науковцем була дана оцінка як опублікованим, так і маловідомим мемуарним джерелам, науковим працям.

Кандидат історичних наук, доцент О.Буравський у своєму виступі проаналізував роль і місце польської шляхти й римо-католицького духовництва Правобережної України у Польському повстанні 1830-1831 рр. Якщо польська шляхта була основною рушійною силою збройного виступу, то саме місцеві ксьондзи, на думку доповідача, сприяли піднесенню бойового духу повсталих. Особливістю шляхетського руху в Правобережній Україні було те, що він не був виключно польським, але у ньому брало участь і українське населення: сполонізована шляхта, представники уніатського та православного духовництва, селяни.

Наступний доповідач кандидат історичних наук, доцент В.Венгерська зосередила увагу на таких явищах, як українські проекти й українське націотворення в імперіях Романових і Габсбургів у кінці XVIII - на початку XX ст. Окремо дослідниця зупинилася на ролі представників різних соціальних груп у націотворчих процесах зазначеного періоду: селянства, шляхти, інтелігенції.

Доктор історичних наук, доцент Б.Боднарчук презентував свою монографію *“Харизма пустелі”*. Він розповів про початкову історію сирійського чернецтва. Окремо науковець зупинився на принципах, яких дотримувалися пустельники у IV-V ст.; приділив увагу визначенню соціальної належності неофітів тощо.

Шляхам формування та трансформації української еліти Західної Волині у 20-30-х роках XX ст. присвятила свою доповідь кандидат історичних наук, доцент І.Скакальська. Зокрема, розглядаючи природу саме політичної еліти зазначеного регіону, дослідниця зробила висновок про те, що вона [еліта] лише формувалася і повністю себе реалізувати не могла. Причиною цього була відсутність у вказаний період власної державності.

Доктор історичних наук, професор Г.Стародубець розповіла про життя населення Волині в умовах національно-визвольного руху 1940-х років. Вона дійшла висновку, що соціальну основу українського самостійницького руху у цей період склали не лише безпосередні жертви радянських репресій та переслідувань, але й частина населення, народженого вже в умовах більшовицького режиму. Г.Стародубець також визначила, що сутнісною ознакою українців у цей час був специфічний морально-психологічний стан т.зв. *“роздвоєності ества”*, який і дав

їм *“можливість зберегти національну автентичність в умовах перманентного тиску агресивного націоналізму колонізаторів”*.

Доповідь доктора історичних наук, професора І.Романюка була присвячена співпраці польських та українських істориків протягом кінця XIX - початку XXI ст., що розглядалася у контексті примирення й порозуміння. Доповідач наголосив на тому, що вже понад 20 років актуальними у відносинах України та Польщі є такі проблеми, як подолання негативних стереотипів; виховання нових поколінь українців і поляків, не обтяжених тягарем історії; пошук шляхів до взаємного примирення у спірних питаннях. Саме з цією метою у 1993 р. була створена Українсько-польська комісія експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Вже досягнуті Комісією результати та її плідна робота у подальшому, на думку І.Романюка, позитивно вплинуть на об'єктивне сприйняття спільної історії та приязне ставлення українців і поляків один до одного.

Актуальній проблемі в умовах розбудови української державності присвячено виступ кандидата історичних наук, доцента М.Кордона - курсу України на європейську інтеграцію. Доповідач окреслив причини пріоритетності саме такого зовнішньополітичного курсу для нашої держави; описав майже п'ятирічний переговорний процес щодо Угоди про асоціацію України до Європейського Союзу.

Після пленарного засідання розпочалася робота секцій за наступними науковими напрямками: *“Історія України”*, *“Волинь в історичній ретроспективі”*, *“Проблеми всесвітньої історії”*, *“Історіографія, джерелознавство, етнографія”*, *“Видатні історичні постаті”*. Тут було виголошено багато доповідей з актуальних проблем історичної науки, які активно обговорювалися всіма учасниками конференції.

До початку роботи конференції світ побачив збірник матеріалів, що були надіслані учасниками [Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м.Житомир, 15-16 листопада 2013 р.): Збірник наукових праць. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. - 302 с.]. Сюди увійшли близько 100 робіт вітчизняних та іноземних науковців.